

Міністерство освіти і науки України
Кіровоградський машинобудівний коледж
Кіровоградського національного технічного університету

Методичний збірник
для допомоги студентам у
вивченні самостійних тем
з предмету «історія України»

Розробив викладач Шевченко О.І.
Розглянуто на засіданні предметної
комісії суспільних дисциплін
Протокол № від
Голова комісії (Шевченко О.І.)

Тема 4. Розвиток культури на початку ХХ-го століття.

Самостійна робота. 2 години.

План:

1. Українська освіта і наука на початку ХХ ст..
2. Побут і звичаї українців.

1. Українська освіта і наука на початку ХХ ст..

На початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні відбувалося розширення шкільної мережі. В 1915-1916 навчальному році в 26 тис. шкіл навчалось 2,6 млн. учнів, у середньому по 100 на школу. Це були, головним чином, початкові (світські і церковнопарафіяльні) школи. Але навіть таку урізану освіту могли отримати не всі. Кількість дітей, яким відмовляли у прийомі до шкіл, становила понад 20% від загального числа учнів. Стан народної освіти погіршувався ще і національним гнобленням, що виявлялося насамперед у забороні вести навчання у школі українською мовою. Нерідна російська сприймалася важко, і часто це обумовлювало погану успішність.

З початком нового століття загальний рівень грамотності населення поволі зростав, але так і залишився вкрай низьким. В 1910 р. лише 30 % населення європейської Росії (не враховуючи дітей до 9 років) були грамотними. Це — удвічі менше, ніж в Австро-Угорщині. Але це значно більше, ніж в Наддніпрянській Україні, де відсоток письменних ледве досяг 15. Характерно, що з чотирьох найбільших етнічних груп — українців, росіян, євреїв, поляків, у першій - серед українців, був найменший відсоток освічених.

На початку ХХ ст. зростала кількість середніх загальноосвітніх закладів - чоловічих і жіночих гімназій та реальних училищ. І все-таки темпи розширення їх мережі значно відставали від потреб населення. Внаслідок цього в Україні щорічно відмовляли в прийомі до середніх шкіл 36 - 50% бажаючих. У середній школі училися переважно діти дворян та державних урядовців. Після революції 1905--1907 рр. склад учнів середніх шкіл дещо демократизувався. Учні «нижчих станів» становили в гімназіях 20%. **Однак у цілому середня освіта залишалася недосяжною для основної маси населення.**

Вищу освіту забезпечували три університети (Харків, Київ, Одеса) та декілька спеціальних інститутів, ліцеїв та академій. Соціальний склад студентства лишався переважно дворянсько-буржуазним. Однак **революція 1905—1907 рр. примусила уряд дещо прочинити двері для вихідців з «нижчих» станів.** У 1910 р. студенти цих станів (діти міщан, майстрових, селян) становили у Київському університеті 36%.

На західноукраїнських землях на початку ХХ ст. шкільна мережа розширилась більше. **Кількість середніх шкіл у Східній Галичині**

протягом 1900—1909 рр. майже подвоїлась. Але українські діти в цих школах становили лише близько 20% всіх учнів.

На території Західної України існувало 4 вищих навчальних заклади: університети у Львові та Чернівцях, політехнічний інститут і академія ветеринарної медицини у Львові. Викладання у цих закладах проводилося польською (у Львові) або німецькою (у Чернівцях) мовами. Лише після наполегливої боротьби українського студентства у Львівському і Чернівецькому університетах відкрили декілька українських кафедр. Кількість українців у вузах всіляко обмежувалася. Так, у 1911 р. у Львівському університеті вони становили 21%, в Чернівецькому - 17,6% від загальної кількості студентів.

І все ж, у порівнянні з Наддніпрянщиною, стан справ з освітою на Заході України, особливо початковою, був помітно кращим. Початкову освіту отримували майже всі діти. Суттєвим було те, що практично кожне західноукраїнське село мало освітні осередки, якими користувалися всі селяни. В більшості сіл свої бібліотеки утримувала «Просвіта». Бібліотеки налічували сотні книг (як художніх творів, так і популярних видань з різних галузей знань, все це рідною мовою) . На Сході України єдиним «носієм знань» залишався сільський піп, часто сам малоосвічений.

Особливо помітною стає різниця між підросійською і австрійською Україною, коли порівнювати ситуацію з навчанням рідною мовою. На Сході України такі навчальні заклади взагалі були заборонені. На західноукраїнських же землях перед світовою війною українськими були 6 державних гімназій і 15 приватних середніх шкіл. Число народних українських шкіл (початкових) напередодні світової війни досягло 3,5 тисячі, навчання в них велося рідною мовою.

Наука

Революція 1905 р. принесла деякі полегшення для розвитку української науки. Формально були скасовані утиски українського друкованого слова, зміцнів і зв'язок української науки з закордоном. З 1907 р. у Києві діяло Українське наукове товариство (УНТ), головою якого обрали Михайла Грушевського. УНТ видавало свої «Записки» і «Українські Наукові Збірники».

Великий крок уперед в дослідженні минулого свого краю зробила історична наука. На початку ХХ ст. побачили світ перші книги найдетальнішої, в 10-ти томах, «Історії України-Руси» **Грушевського**. Широкою популярністю користувалися праці з історії України **Олександри Єфименко (1848—1918)**. Її роботи відзначалися яскравим викладом, солідною документальною основою. Почесний доктор Харківського університету, Єфименко з 1907 р. викладала історію України на Вищих жіночих курсах у Петербурзі. З Харковом була пов'язана діяльність **Дмитра Багалія (1857-1932)**. Як професор Харківського університету він розгорнув широкі роботи по дослідженню історії Слобідської України, виховав свою школу спеціалістів з української історії та культури.

Визначним українським антропологом, етнографом і археологом був **Федір Вовк (1847—1918)**. Він був організатором і учасником археологічних розкопок, етнографічних та антропологічних експедицій в різних куточках України. Урядові переслідування (Вовк був і активним діячем громадівського руху) змусили його ще в 1887 р. залишити Україну. Але й за кордоном, будучи довгі роки професором Вищої школи антропології у Парижі, він примножував славу української науки. З 1905 р. Федір Вовк працював у Петербурзькому університеті і одночасно відновив наукові експедиції в Україну. З 1908 р. він був членом Українського наукового товариства, підготував велику групу талановитих продовжувачів своєї справи.

Серед науковців-філологів на початку ХХ ст. найпомітнішими були фігури **Бориса Грінченка та Агатангела Кримського (1871 — 1941)**. Грінченко протягом 1902-1907 рр. видав 4-томний «Словар української мови», який і досі залишається одним з найавторитетніших і найповніших тлумачних словників. Кримський провів ретельне вивчення староукраїнських текстів, що дозволило спростувати твердження про російський, а не український характер мови давнього Києва.

Передова наукова думка розвивалась і серед вчених-природознавців. Деякі з них вийшли на чільні рубежі світової науки. **Данило Заболотний (1866-1929)**, вихованець Одеського і Київського університетів, свої перші відкриття зробив на Одеській бактеріологічній станції. Працюючи лікарем, він успішно застосовував свої відкриття і сміливо перевіряв на собі запропонований ним препарат від холери. Заболотний брав участь у боротьбі з чумою, холерою та іншими інфекційними хворобами на Поволжі і в Туркестані, вивчав поширення чуми в Аравії, Індії, очолив експедицію по боротьбі з чумою в Монголії, Китаї, Ірані, Месопотамії, за що був нагороджений багатьма іноземними орденами і медалями.

Київського політехнічного інституту, **інститутом став одним із центрів технічного прогресу всієї імперії.** Тут було організовано одне з перших в Росії товариств повітроплавання, а його член - військовий льотчик **Петро Нестеров (1887-1914)** у 1913 р. виконав вперше в світі «мертву петлю» і підготував та очолив перший груповий політ літаків за маршрутом Київ - Ніжин - Київ.

Видатним авіатором, який першим запропонував побудувати авіаносець і тим самим поєднати переваги авіації і військового флоту, був **Левко Мацієвич (1877—1910)**. В студентські роки в Харкові він був одним з співзасновників РУП і до своєї трагічної смерті (загинув в авіакатастрофі) не поривав з українським визвольним рухом.

Гірничий інженер **Леонід Лутугін (1864-1915)** створив геологічну карту Донецького басейну, яка стала на десятиріччя основою гірничих досліджень. Інженер **Михайло Курако (1872-1920)**, що працював спочатку на Катеринославському, а потім на Маріупольському металургійних заводах, заклав основи передової вітчизняної металургії. Велику роль в її розвитку

відіграли відкриті професором Київського університету **Сергієм Реформатським (1860-1934)** хімічні реакції металоорганічного синтезу.

У вивченні мінеральних багатств України в кінці XIX і на початку XX ст. велика заслуга належить **Володимиру Вернадському (1863—1945)**. Згодом Вернадський очолював комісію, що вивчала продуктивні сили Росії, а в час Української революції став першим президентом Академії наук України.

2. Побут і звичаї українців

Друга половина XIX ст. — початок XX ст. були часом значних змін в економіці, і це не могло не позначитися на побуті населення України.

В селі поряд із традиційними землеробськими знаряддями з'являлися нові.

У господарствах бідняків продовжували використовуватись примітивні дерев'яні плуги, сохи і рала, катки, ціпи, лопати-віялки тощо. Але з кожним роком все ширше застосовувались металеві плуги, сіялки, кінні косарки заводського виробництва, парові молотарки. Коса витісняє серп. Поряд із водяними млинами і вітряками дедалі більше з'являлось механічних.

Вдосконалювалось житло. Сільські хати ділилися в основному на двокамерні (хата-сіни) й трикамерні (хата-сіни-комора). З часом почали переважати хати трикамерні. На рубежі XIX — XX ст. в сінях почали відгороджувати місце для кухні. Менших змін зазнало внутрішнє планування хати. Фактично воно залишалось таким, як і за сто, а то й більше, років до того.

У селищах при заводах зводили казарми-бараки для колективного проживання робітників. Вони будувалися з каменю, дерева чи саману. Приміщення, у яких стояли в два-три яруси нари, обігрівали печі. Для сімейних відгороджували кутки. Окремі підприємці виділяли в казармах для сімейних робітників ізольовані кімнати. Робітники, які не хотіли жити в казармах, будували землянки або хати-мазанки, біля них — сараї й погребі, заводили невеличкі городи і садки.

Не спостерігалось суттєвих змін в одязі. Але саморобні вироби інтенсивно витісняла продукція фабричного виробництва.

Великі зміни відбувалися в сімейному побуті. В минуле відходила велика патріархальна сім'я, коли під одним дахом жило кілька поколінь. Стали переважати звичні для наших часів малі сім'ї (батьки, діти). Діти, перш за все сини, успадковували батьківське житло, майно. Батьки у старості жили, як правило, при молодшому синові, якому відповідно виділялася більша частина майна.

У шлюб дівчата вступали з 16, а хлопці — з 18 років. Згода дітей на шлюб не була обов'язковою. За них це часто вирішували батьки. Вступ у шлюб супроводжувався весіллям із суворим дотриманням вікових звичаїв та обрядів. Ці обряди були обов'язковими і при інших сімейних подіях. Широко відзначалися релігійні свята.

Висновки та узагальнення

Попри всі складнощі суспільно-політичного буття **крок уперед на початку ХХ ст. зробила українська культура.** При цьому в своєму розвитку вона нашоувалася на серйозні перепони.

Болючою залишалася освітня проблема. В роки революції відбулося розширення шкільної мережі. Проте ні кількість шкіл, ні якість навчання в них далеко не відповідали потребам. Вкрай незадовільним залишався стан початкової освіти.

Ситуація в народній освіті погіршувалась ще і національним гнобленням, що виявлялося насамперед у забороні вести навчання в школі українською мовою. Помітно кращою, ніж на Наддніпрянщині, була освітня ситуація на західноукраїнських землях. Але й там було ще далеко до задоволення потреб українського населення в освіті.

Революція принесла деякі полегшення для розвитку науки. Великий крок вперед у дослідженні минулого свого краю зробили такі історики, як Михайло Грушевський, Олександра Єфименко, Дмитро Багалій. Визначним антропологом, етнографом і археологом був Федір Вовк. Серед науковців-філологів найпомітнішими були фігури Бориса Грінченка та Агатангела Кримського. Передова наукова думка розвивалася і вченими-природознавцями. Деякі з них (Володимир Вернадський, Данило Заболотний та інші) вийшли на чільні рубежі світової науки. Київ став одним із центрів технічного прогресу всієї імперії.

Нова індустріальна доба накладала відбиток на побут і звичаї. При цьому побут змінювався суттєвіше. Звичаї ж хоч і осучаснювались поволі, але в основі їх залишалися кращі традиції українців, що викристалізовувалися віками і передавалися із покоління в покоління.

Запитання

1. Назвіть найкращі твори української літератури початку ХХ ст.
2. Що нового з'явилося в українській архітектурі?
3. З ім'ям якого композитора були пов'язані найвищі досягнення української музичної культури?
4. Що вам відомо про український театр початку ХХ ст.?
5. Назвіть відомих вам українських живописців початку ХХ ст.
6. Які процеси відбувалися в сфері освіти Наддніпрянщини і Західної України?
7. Як на стані освіти в Україні позначалась колоніальна політика російського уряду?
8. Розкажіть про досягнення української науки.
9. Назвіть відомих вам українських вчених початку ХХ ст.
10. Якими були на початку ХХ ст. побут і звичаї українців?

Література

1. Історія України (підручник для ВНЗ), колектив авторів, кер. Зайцев Ю.Д., Світ, 2003;
2. Історія України (підручник), 10 кл., Кульчицький С.В., Лебедева Ю. Г., Освіта, 2003;
3. Історія України (підручник), 11 кл., Кульчицький С.В., Лебедева Ю. Г., Освіта, 2003;
4. Історія України (підручник), 10 кл., 11 кл., Кульчицький С.В. та ін., Освіта, 2005;
5. Історія України (підручник), 11 кл., Кульчицький С.В., Шаповал Ю. І., Генеза, 2005;
6. Новітня Історія України ч. I (підручник), 10 кл., Гурченко Ф. Г., Генеза, 2001 ;
7. Новітня Історія України (підручник), 11 кл., Гурченко Ф.Г. та Ін., Генеза, 2007;
8. Історія України. Мицик Ю. А. - К., 2008 р.;
9. Історія України. Бойко О.Д. - К.,2004.

Тема 5. Духовне життя України на початку ХХ-го ст..

Самостійна робота. 2 години.

План:

1. Література і мистецтво.
2. Церковне життя в Україні на початку ХХ ст.

1. Література і мистецтво.

Література

Перед українською літературою на початку ХХ ст. постають нові перспективи. Поширюється українська преса, яка надавала свої сторінки письменникам. «Літературно-Науковий Вісник» (Львів, Київ) об'єднав найкращі письменницькі сили з усіх земель України. **Творчість Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського виводить українську літературу з кола переважно селянської тематики.** Натуралістичне фотографування села і зосередженість на небагатьох громадських проблемах поступово відходять у минуле. Українські письменники сприймають нові мистецькі течії (модернізм), що завойовують собі місце в літературах інших народів. Не відмовляючись від роману, нові прозаїки звертаються переважно до короткого оповідання (новели).

Деякі особливості, зумовлені залежним станом країни, ускладнювали творчість українських митців. Вони не мали змоги присвятити себе виключно літературній праці.

Щоб забезпечити своє існування, письменники змушені були працювати службовцями, адвокатами, вчителями тощо, тільки вільний від роботи час віддаючи творчості. **Утиски української літератури мали наслідком те, що дуже часто твори десятками років чекали можливості бути опублікованими.** Ця ситуація у певній мірі пом'якшилась лише під тиском революції 1905-1907 рр.

Серед письменників пошуками нових шляхів виділявся **Михайло Коцюбинський (1864-1913)**. У найвідомішому своєму творі - повісті «Фата моргана» Коцюбинський через опис історії окремої родини майстерно відобразив настрої і переживання села перед 1905 р., в час революційного вибуху і після нього. В подальших новелах Коцюбинський подав образ царської реакції в Україні, але й непереможну оптимістичність, закоханість у життя своїх земляків, красу природи рідного краю.

Одночасно з Коцюбинським як майстер новели виріс **Василь Стефаник (1871-1936)**. Манеру Стефаника характеризував психологізм, сувора простота викладу. Кожна його новела - до краю згущена, зовні стримана людська трагедія: це картина смерті або чекання її, образи разуючої

бідності, безнадійної самотності, спричинених злиднями родинних катастроф, темного пияцтва, **тяжкої** розлуки з рідним селом.

Реалістичний напрям обрав собі, мабуть, найпопулярніший із українських письменників того часу **Володимир Винниченко (1880—1951)**. Починав він оповіданнями, сюжети для яких брав з життя провінціальних міщан, селян-наймитів, показаних у конфліктах із працедавцями, далі з'явилися оповідання з модною тоді темою - життя босяків, казарми і в'язниці. Після революції 1905 р. у Винниченка переважали сюжети з зображенням психологічних і моральних переживань інтелігентів - головним чином революціонерів, зламаних урядовою реакцією.

Найпопулярнішим українським поетом початку ХХ ст. став **Олександр Олесь (Кандиба) (1878—1944)**. Поет сильного темпераменту, автор інтимно-ліричних віршів, що у великій частині були покладені на ноти, стали романсами, вражав на тлі попередньої, здебільшого суворої, часто моралізаторської поезії щирістю, почуттям природи, легкістю, новими і сприйнятливими образами, співучістю й милозвучністю. Під час революційних подій 1905 р. в поезії Олесея звучали енергійні ноти боротьби і віри в перемогу. Однак доба післяреволюційної реакції гнітюче вплинула на поета. Мотивами розчарування була пройнята і його лірика, і драматична поема «По дорозі в казку». Згодом нове піднесення викликала у нього національна революція 1917 р.

Червоною ниткою через твори українських письменників проходила думка про необхідність єднання всіх українців. Вони бачили перед собою один народ, волею обставин розділений кордоном.

І самі імена кращих з них об'єднували українців. Тараса Шевченка шанували і на Сході, і на Заході України. Його обрамлений вишиваними рушниками портрет був і у сільській хаті на Наддніпрянщині, і у будинку прикарпатського селянина. Івана Франка, Василя Стефаника, Лесею Українку, Михайла Коцюбинського знали і любили по обидва боки кордону.

Архітектура

З початком ХХ ст., одночасно з посиленням українського національного руху, в архітектурі **поширюється український стиль**, піонером і послідовним виразником якого був **Василь Кричевський (1872—1952)**. Архітектори охоче використовували мотиви українського бароко і народного дерев'яного будівництва.

Національний стиль в українській архітектурі найбільш вдало було втілено в будинку Полтавського губернського земства (збудовано в 1903-1908 рр.), в якому використано форми дерев'яної народної архітектури. Автором споруди був Кричевський. Для оздоблення фасаду та інтер'єрів будинку широко застосовано кераміку і майоліку, виготовлену за спеціальними ескізами учнями Миргородської керамічної школи та народними майстрами Опішні. Оформлення внутрішніх приміщень та настінні розписи, в яких використано мотиви та орнаменти українського

народного мистецтва, виконали художники Сергій Васильківський (1854-1917), Микола Самокиш (1860-1944), Василь Кричевський.

В українському національному стилі збудовано також школу ім. Івана Котляревського в Полтаві, художню школу в Харкові, прибутковий будинок в Катеринославі та ін. Характерною рисою цих споруд була імітація в камені форм дерев'яної народної архітектури, використання елементів давньої церковної архітектури, зокрема башт.

Мотиви української народної архітектури у західноукраїнському будівництві початку ХХ ст. добре помітні в спорудах архітекторів Івана Левинського (1851—1919), Олександра Лушпинського (1878-1943), Євгена Нагірного (1885-1951) у Львові (будинки товариства «Дністер» - 1905 р., бурси Українського педагогічного товариства — 1908 р. та ін.).

Музика

Багатющим джерелом розвитку музичної культури була народно-пісенна творчість. Народні пісні в обробках **Миколи Лисенка, Миколи Леонтовича (1877—1921), Станіслава Людкевича (1879-1979)** все ширше використовувалися в концертному репертуарі професійних виконавців та самодіяльних хорових колективів. Хорові та вокально-інструментальні обробки народних пісень, оригінальні твори композиторів, в яких широко використовувалися характер, образи і мелодика народної пісні, сприяли зміцненню в українській музиці початку ХХ ст. основ демократизму і народності. **Провідне місце в музичній культурі в Україні належало Миколі Лисенку.** Лисенко не тільки писав музичні твори, але й знаходив час для педагогічної діяльності, проводив велику громадсько-музичну і концертну діяльність.

І досі користуються популярністю прекрасні опери Миколи Лисенка «Енеїда», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», які є надбанням національної класичної музики.

Лисенко створив школу музичного мистецтва. За його ініціативою було відкрито вищу музично-драматичну школу в 1904 р. в Києві та музичний інститут у 1905 р. у Львові. Талановитими продовжувачами творчих заповітів Миколи Лисенка були композитори Кирило Стеценко (1882-1922), Микола Леонтович, Яків Степовий (Якименко) (1883-1921), Станіслав Людкевич.

Пісенно-музичну культуру українського народу на початку ХХ ст. примножувала видатна оперна актриса **Соломія Крушельницька (1872—1952).** Талановита співачка аматорських колективів, вона в 1893 р. закінчила Львівську консерваторію і в тому самому році дебютувала в рідному місті як оперна солістка. Удосконаливши своє мистецтво в Мілані (Італія), вона виступала не тільки у Львові; а й у Відні, Варшаві, Кракові, Петербурзі, Одесі та на сценах багатьох оперних театрів Європи й Америки. Її репертуар сягав 60 опер. За красу чистого й сильного голосу (сопрано) та визначні акторські здібності світова критика називала Крушельницьку найкращою співачкою тогочасного світу.

Театр

Продовжувалось розпочате у другій половині XIX ст. піднесення театру України. Найвидатнішими діячами його були **брати Іван, Микола і Панас Тобілевичі**, що увійшли в історію української культури під псевдонімами Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського та Панаса Саксаганського.

Репертуар українського театру визначали чудові п'єси старшого з братів - Карпенка-Карого. Славу театру примножили і молодші брати. Вони створили безсмертні сценічні образи, стали видатними організаторами українського театру. **Микола Садовський у 1906 р. створив у Полтаві перший український стаціонарний професійний театр**, який у 1907 р. переїхав до Києва і став першим українським стаціонарним театром столиці України. Саме в цьому театрі розквітнув талант видатної української актриси Марії Заньковецької (1860-1934).

Живопис

Новий крок вперед на початку XX ст. зробив український живопис. Серед найвизначніших майстрів пензля слід назвати живописця-баталіста **Миколу Самокиша**. Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, а потім у Парижі, Самокиш досяг високої майстерності зображення батальних сцен. За серію перших картин його удостоїли звання академіка. Разом із Сергієм Васильківським Самокиш у 1900 р. створив альбом «Українській старовина», а в 1912 р. - «Мотиви українського орнаменту», які й до цього часу захоплюють глядачів. Йому належать також батальні альбоми «Війна 1904 - 1905 років» та серія малюнків про війну з Наполеоном у 1812 р.

Визначним художником України того часу був **і Кириак Костанді**. Вихованець Одеської малярської школи, а потім Петербурзької Академії мистецтв, Костанді в 1907 р. здобув звання академіка. Його картини - «В люди», «Старенькі», «З пташиного польоту» та багато інших написані з великою майстерністю. З 1902 р. Костанді очолював «Товариство південноросійських художників», яке в 1905 р. розпочало видавати в Одесі свій журнал.

2. Церковне життя в Україні на початку XX ст.

Роль релігії і церкви у житті суспільства

У житті кожного народу релігія і церква відіграють надзвичайно важливу роль. Це особливо вірно по відношенню до епох, відділених від нашої століттями, до часів, коли **світогляд переважної більшості людей був релігійним**. Релігія і церква зберігали моральні засади народу, додавали йому сил і натхнення в подоланні перешкод, які зустрічалися на його шляху.

Але й сама церква не була ізольована від впливу зовнішніх чинників і **відчувала на собі їх тиск**. В історії траплялися випадки, коли церква ставала **знаряддям підкорення одного народу іншим, слабшого сильнішим**.

Історично склалося так, що в Україні протягом століть не було єдиної церкви. Дві християнські церкви, Православна та Греко-Католицька, - переважно на Сході, інша на Заході України, - намагалися як задовольняти релігійні запити українців, так і виражати їх духовні інтереси в цілому.

Крім двох головних християнських церков, в Україні існували інші релігійні конфесії (католицизм, іудаїзм, мусульманство, протестантизм та ін.), які мали своїх прихильників переважно серед представників національних меншин.

Православна церква в Наддніпрянській Україні

Потрапивши в XVII ст. під владу московських патріархів, а згодом російських чиновників зі Святійшого синоду, Православна церква в Україні відірвалася від вікових традицій українського народу і стала **на службу імперської політики**. Єпископами, священиками, учителями духовних семінарій та в духовних бурсах-школах часто були росіяни, **які навчали в душі великоросійського патріотизму**. Всього наприкінці XIX ст. серед духовенства українських губерній українців було 50%.

Від 1799 р. на Київському Митрополичому престолі жодного разу не було українця, а з 1812 р. вже не висвячували українців на єпископів. Російська Православна церква стала засобом зросійщення й денационалізації віруючих. Імперський уряд заборонив вживати українську мову навіть у проповідях. Духовенство було зобов'язане стежити за політичними рухами, у тому числі й українськими, й інформувати про них поліцію.

Уряд заборонив будувати церкви в українському стилі, малювати ікони, переслідував українські звичаї.

Незважаючи на всі зусилля уряду і церковних властей, серед духовенства було немало людей, які намагалися надати церкві українського характеру. Як і в світських навчальних закладах, в Київській духовній академії і духовних семінаріях існували опозиційні гуртки, **у тому числі і українофільського характеру**. Під їх впливом перебувала певна частина духовної молоді. З початком революції в різних місцях України - на Волині, Катеринославщині, Київщині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині - духовенство та парафіяни виступили за українізацію проповіді та богослужіння, за визнання одного з найприродніших людських прав - звертатися до Бога рідною мовою.

В умовах революції, коли контроль церковних верхів ослаб, це подекуди вдавалось зробити явочним порядком. У деяких парафіях українізації проповідей вдалося досягти на Катеринославщині. Досить широко проповідь рідною мовою стала практикуватися й на Поділлі, де в **1909 р.** навіть було видруковано **збірник проповідей українською мовою**. В **1906 р.** в результаті послаблень, зроблених національному рухові під тиском революції, з'явилася можливість видати переклади на українську мову Біблії.

З різних губерній надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковнопарафіяльних школах та духовних семінаріях. Синод змушений був

реагувати на подібні постанови. У 1907 р., як виняток, було дозволено викладання української мови в церковнопарафіяльних школах на Поділлі, а в 1908 р. санкціоновано введення в подільській семінарії тих предметів (правда, як необов'язкових), про які клопотався єпархіальний з'їзд.

Але поодинокі локальні перемоги суті справи не міняли. Це зрозуміли деякі національно зорієнтовані священники й миряни. «Нам, українцям, потрібна українська православна церква, як білорусам білоруська», — писав у 1911 р. у листі до газети «Рада» один з священників. Вимоги надання автокефалії (незалежності) українській церкві увійшли в програму Української народної партії. Відсутність національної церкви негативно позначилася на національно-визвольній боротьбі як у згаданий період, так і, особливо, в 1917 та наступні роки.

Сектантський рух

Відірваність офіційної Православної церкви від запитів та інтересів населення викликали його зростаюче незадоволення. Воно все частіше шукало задоволення своїх релігійних почуттів **за стінами офіційної церкви.** Внаслідок цього в Україні з'явилися **різні релігійні секти.**

Сектантство було поширене, головним чином, на Півдні України, в колоніях німців-переселенців. Через українських робітників, які працювали в колоніях, цей рух перекинувся на навколишнє населення. Популярною була секта **баптистів.** Її члени вважали, що людину можна хрестити тільки в дорослому віці, коли вона вже розуміє акт хрещення. Члени іншої секти - євангелістів - визнавали лише вчення Нового Завіту і відкидали всі інші церковні джерела. Не приймали вони рішення церковних синодів, писання Отців церкви тощо.

Але найбільш поширеною була секта, **відома під назвою «штунда».** Назва ця походила від німецького слова «штунде» (година). Ця година щодня відводилася на читання Біблії та співання псалмів. Простота штундизму полегшувала його успіх: він охопив Херсонщину, Катеринославщину, Волинь. Влада штундистів переслідувала: їх засилали до Сибіру, тримали у в'язницях, у них відбирали дітей тощо. Лише революція **1905 р.** зняла заборону на їх діяльність. Переслідувалися й інші секти.

Переслідування сектантів російським урядом тільки збільшувало їх популярність, піднімало в народі їх авторитет як мучеників за віру. На початку ХХ ст. сектантські рухи набрали значних розмірів і налічували понад мільйон членів. За деякими даними, **на момент вибуху в 1914 р. світової війни їх в Україні уже було 4 мільйони.**

Спільною рисою сектантських рухів було те, що вони відривали своїх послідовників від Православної церкви. При цьому загальним для сект було ігнорування ними проблем захисту національних інтересів українців. Головним чином вони звертали увагу на соціальні моменти. Звичайно, серед сектантів траплялися і національно свідомі українці, проте не вони визначали обличчя сект. Сектантський рух не міг виконати роль об'єднуючої українців сили.

Церква в Галичині

На початку ХХ ст. Греко-Католицька церква в Галичині відіграла **діаметрально протилежну роль у порівнянні з Православною церквою** на Наддніпрянщині. Їй належало видатне місце у національному відродженні на західноукраїнських землях. Вона охоплювала найширші маси населення, її священники

будили національну свідомість у найглухіших селах. Часто священник був єдиною високоосвіченою людиною на селі, до якого всі зверталися за порадою. Один із діячів цієї церкви на установчих зборах львівської «Просвіти» говорив: «Дивні речі чинить Провидіння... Та Унія, що її сприяв польський уряд в ХVІ ст., перевернулася в ХІХ ст. в найбільшу захисницю української національної справи, давши низку патріотів священників-католиків, що врятували Галичину від полонізації».

Непересічна роль в національному русі Галичини належала **митрополиту Греко-Католицької церкви Андрію Шептицькому**. Багато він зробив у власне церковних справах, добиваючись, щоб розкол церков в Україні не перешкоджав загальнонаціональному відродженню. Шептицький першим із греко-католицьких митрополитів звернув увагу на Схід. У 1908 р. він таємно подорожував по Центральній Україні, зав'язував контакти з місцевими українцями, з вченими Києва. Андрій Шептицький організував щорічні з'їзди церковних діячів різних слов'янських народів для обговорення питань, зв'язаних з **об'єднанням церков**.

Церковне життя на Буковині

На Буковині понад дві третини віруючих належали до Православної церкви. Як і в Наддніпрянщині, тут цій церкві теж не вдавалося виконувати роль захисника українських інтересів. Якщо Православна церква на Сході України служила **засобом зросійщення краю, то на Буковині вона була під сильним румунським впливом: більшість серед духовенства складали румуни або румунізовані українці**. Лише на рубежі ХХ ст. буковинці добилися, щоб українці отримали 2 місця радників у керівництві місцевої єпархії та кафедру на богословському факультеті Чернівецького університету.

Поруч з православними, в Буковині **була греко-католицька меншість**. Буковинські греко-католики відчували позитивний вплив земляків з Галичини.

У цілому румунський тиск на українців був пом'якшений **сусідством сильної Греко-Католицької церкви**. Звичайно, цей вплив перш за все позначався на буковинських одновірцях. Але й православних віруючих надихав приклад успішної оборони національних прав галичанами. Налагодивши зв'язки з ними, вони не без успіху протистояли румунізації та онімеченню.

Закарпатська церква

Серед українців Закарпаття переважали **віруючі греко-католики**. Була й незначна присутність православ'я. Неодноразово і в XVIII, і в XIX ст. робилися спроби церковного об'єднання з Галичиною. Але цьому рішуче протидіяли угорці. Як і в Галичині, Греко-Католицька церква на **Закарпатті була опорою українства**.

Проте, якщо на Прикарпатті справі національного відродження служило все греко-католицьке духовенство, то по іншу сторону гір певна частина священників піддалася угорському тиску і не чинила опору зугорщенню, зокрема, переведенню на угорську мову богослужіння.

Роль захисника українства, яка у Галичині належала Андрію Шептицькому, на Закарпатті взяв на себе мукачівський єпископ Юлій Фірцак (1836-1912). Він рішуче боровся проти зугорщення краю, протестував проти економічного пригнічення українців. На його протести змушені були реагувати в Будапешті, і на початку XX ст. закарпатці відчували певне економічне полегшення після впровадження деяких реформ, що ввійшли в історію під назвою «Верховинська акція».

Висновки та узагальнення

Початок XX ст. став в історії українського мистецтва часом продовження розквіту, започаткованого в другій половині XIX ст. Українські митці долали численні перепони, які на їх шляху зводили ті, хто заперечував сам факт існування українського народу а, отже, і його культуру. Українське мистецтво впевнено завойовувало світове визнання.

В умовах тимчасового послаблення тиску на українське слово **нові можливості відкрилися перед літературою**. Письменники виходять з кола переважно селянської тематики. Вони сприймають нові мистецькі течії, звертаються до нових жанрів. Серед майстрів літератури своїми талановитими творами вирізнялися Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Володимир Винниченко, Олександр Олесь. їх творчість, провідною ідеєю якої **була** любов до свого народу, співпереживання його бідам, шанували и усій розділеній кордоном Україні. **Вони виступали поборниками об'єднаної, соборної України**. Формуючи своїми творами національну самосвідомість, майстри українського слова наближали той час, коли стане реальністю національне визволення.

З початком XX ст. одночасно з розвитком національного руху прагнення спертися на рідні корені, відродити українські культурні особливості відчувається в діяльності мистецької інтелігенції. Яскравим виразником національного стилю в архітектурі став Василь Кричевський. Народно-пісенна традиція була важливим джерелом розвитку музичної культури. Народні пісні в обробці Миколи Лисенка, Миколи Леонтовича, Станіслава Людкевича все ширше використовувалися в концертному репертуарі професіональних виконавців та самодіяльних художніх колективів. Провідне місце в музичній культурі належало Миколі Лисенку. Пісенно-

музичну культуру українського народу примножила видатна актриса Соломія Крушельницька.

Продовжувалось розпочате у другій половині XIX ст. піднесення українського театру. Славу театру України примножували брати Тобілевичі. В першому українському стаціонарному театрі Києва розквітнув талант видатної актриси Марії Заньковецької. **Новий крок уперед на початку XX ст. зробив український живопис.**

Важливою стороною української дійсності початку XX ст. було церковне життя. В Україні діяли дві великі християнські церкви - Православна та Греко-Католицька. Колись, у XVI - XVII ст., Православна церква в Україні стояла на сторожі інтересів свого народу, а Греко-Католицька з'явилася як результат компромісу (унії) між православ'ям і наступаючим на Схід католицизмом.

З часом ситуація принципово змінилася. Після підпорядкування у 1686 р. Православної Української церкви Москві вона втратила свою самостійність, а з нею відійшла у минуле і її роль захисниці інтересів українства. Православна церква в Україні перетворилася в опору імперського режиму, байдужу до українських соціальних потреб і національних запитів. Внаслідок цього з'явилися й набули поширення різні релігійні секти.

Але не все було втрачено. В Православній церкві ніколи не зникали священики, переважно нижчої ланки, які намагалися відродити її як національну. Однак тоді вони були в меншості.

Іншим був стан церковного життя на західноукраїнських землях. Тісно зв'язана з народом Греко-Католицька церква, починаючи з кінця XVIII ст., чимдалі виразніше виступала як сила, котра рішуче стояла на боці українців у їх протидії полонізації, зугорщенню, румунізації. Цій церкві належала провідна роль в піднесенні національної свідомості населення Західної України.

Запитання

1. Назвіть найкращі твори української літератури початку XX ст.
2. Що нового з'явилося в українській архітектурі?
3. З ім'ям якого композитора були пов'язані найвищі досягнення української музичної культури?
4. Що вам відомо про український театр початку XX ст.?
5. Назвіть відомих вам українських живописців початку XX ст.
6. Підготуйте коротке повідомлення на тему «Розділена Україна - єдина культура».
7. Яку роль церква відігравала у житті українського суспільства?
8. Назвіть християнські церкви, що діяли в Україні.

Література

1. Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України. Кінець XVIII – початок XX століття: Підручник для 9-го кл. серед. Навч. закладів. – К.: Генеза, 2001. – 424 с.

Тема 16. Культурне та релігійне життя 1930-х роках.

Самостійна робота. 2 години.

План:

1. Особливості розвитку культури в 30-х роках.
2. Культурно-освітня робота.
3. Антицерковна політика влади в Україні.

Згадай:

1. Які зміни відбулися в освітянському середовищі України в 20-ті роки?
2. На вирішенні яких наукових завдань були зосереджені зусилля вчених України в 20-ті роки?

1. Особливості розвитку культури в 30-х роках.

Найхарактернішою рисою, притаманною культурі України тих років, була її заідеологізованість.

Культурні зрушення, що відбувалися в Радянському Союзі протягом довоєнних п'ятирічок, у т. ч. оволодіння грамотою мільйонами, формування нової генерації інтелігенції, розвиток науки, літератури, мистецтва - більшовицька партія розглядала як складові так званої культурної революції, основним змістом якої вона вважала утвердження марксистського світогляду, подолання впливу несумісних з ним ідеологій. Монополізувавши право на істину, сталінське керівництво нав'язувало суспільству надзвичайно убоге розуміння культури, звівши все багатство й різноманітність її функцій до обслуговування політичних цілей ВКП(б). Ця обставина справила негативний вплив на культурні процеси в Україні, ускладнивши й спотворивши їх.

Ліквідація неписьменності дорослих.

У країні, де значна частина населення не вмiла читати й писати, успішний економічний розвиток, створення потужної промисловості, піднесення інших галузей господарства були неможливі без ліквідації неписьменності.: У 1930 р. в Україні на курсах, у гуртках і школах лікнепу навчалася 1,6 млн. дорослих. ІУ 1932 р. їхня кількість зросла до 2,2 млн. чолу. За роки другої п'ятирічки лікнеп закінчили 1,5 млн. чол., а школи малописьменних — 1,7 млн. Напередодні Другої світової війни масова неписьменність на території УРСР була в основному подолана. Перепис населення, проведений у січні 1939 р., засвідчив, що лише 15 % дорослих людей залишаються неписьменними.

Однак переоцінювати ці досягнення не варто. Критерії грамотності на ті часи були надто занижені. Прагнучи продемонструвати «переваги» соціалізму в Україні, свою особисту роль, керівники органів народної освіти в багатьох районах до письменних відносили всіх, хто навчився розписуватися та освоїв елементарну лічбу.

Розвиток шкільної освіти.

Створюючи для підростаючого покоління умови оволодіння грамотою, держава ставила за мету підготувати його до кваліфікованої праці. Причому школу розглядали як одну з найважливіших ідеологічних інституцій, покликаних забезпечити виховання мільйонів школярів у дусі відданості більшовицькій партії, комуністичним ідеалам. В Україні, як і в інших союзних республіках, розпочалася масова кампанія під назвою «всенародний похід за загальне навчання (всеобуч)» липня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про загальне обов'язкове навчання». Цією постановою було започатковане обов'язкове чотирикласне навчання. У 1932/33 навчальному році в Україні працювало майже 22 тис. шкіл, у яких налічувалося 4,5 млн учнів. Українські школи переважали, але разом з тим 400 тис. дітей навчалися в російських, єврейських, німецьких, болгарських, молдавських та школах інших національних меншин. У сільській місцевості шкільна мережа розширювалася повільніше, ніж у місті. У 1933/34 навчальному році в сільських школах УСРР навчалось на 170 тис. учнів менше, ніж у 1932/33 році, на який припали голодомор, масові міграції селян у міста, виселення у віддалені райони «куркулів і підкуркульників» з членами їхніх сімей. У наступні роки становище вдалося нормалізувати, наприкінці другої п'ятирічки в Україні було завершено перехід до обов'язкового початкового, а в містах — до загального семирічного навчання.

Визрівали передумови для переходу до загальної середньої освіти в місті й семирічної - у сільській місцевості. У 1937/38 навчальному році в школах УРСР навчалось 5,5 млн, а в 1940/41 р.

- 6,7 млн учнів. Але лише близько третини числа учнів припадало на середні школи. Навчалися, як правило, у дві зміни. Навіть у середніх школах відчувався дефіцит учителів із вищою освітою. Багато хто з кваліфікованих педагогів став жертвою, сталінських репресій.
- Були й інші негативні тенденції. Припинення українізації супроводжувалося скороченням кількості українських шкіл; наприкінці 30-х років стало обов'язковим вивчення російської мови, змінювалися українська абетка і граматики в напрямі наближення їх до російської.
- Політичний вплив на учнівську молодь партія й держава справляли різними способами, найголовнішими з яких була ідеологізація навчальних програм, а також робота в школі комсомолу й піонерських організацій.

IX з'їзд комсомолу України в квітні 1936 р. ухвалив створити комсомольські організації в кожній середній школі, а загальношкільні

піонерські організації існували вже з 1935 р. У школах України в 1940/41 навчальному році налічувалося близько 4 млн піонерів і понад 250 тис. комсомольців. Жодної самостійності ці організації не мали. Їхня діяльність була спрямована на встановлення ідеологічного контролю над

300 школярами, підпорядкування диктату більшовицької партії. Все це офіційна ідеологія зображувала як формування «нової» людини.

Формування кадрів спеціалістів.

Підготовка кадрів спеціалістів з вищою й середньою спеціальною освітою здійснювалася у вузах і технікумах. Широкі масштаби господарського будівництва, необхідність прискореного розвитку народної освіти, охорони здоров'я потребували як максимального залучення до творчої роботи старих спеціалістів з їхніми величезними знаннями та досвідом, так і виховання нової генерації інтелігенції. Сталінський режим не довіряв старим спеціалістам, що керувалися здоровим глуздом і не могли підтримати економічно необґрунтовані, авантюрні проекти. Зробивши їх за допомогою сфабрикованих ДПУ процесів («Шахтинської справи» 1928 р., «Справи СВУ» 1929 р., «Процесу Промпартії» 1930 р. та ін.) бездумними і заляканими виконавцями волі верхів, партійно-державне керівництво взяло курс на підготовку спеціалістів із робітничо-селянського середовища. Мережа вузів в Україні швидко зростала. На початку 1926 р. їх було 35, а в січні 1933 р. - 190. Відповідно кількість студентів збільшилася з 27,2 тис. чол. до 160 тис.

У 1933 р. відновлено діяльність університетів: Харківського, Київського, Одеського, Дніпропетровського. Розширилась мережа робітфаків: на кінець першої п'ятирічки на них навчалось близько 90 тис. чол. Вища школа формувалася шляхом цілеспрямованого насичення її комуністами (парттисячника-ми), комсомольцями, членами профспілок, демобілізованими червоноармійцями, які довели свою лояльність режимові.

Значно зросло число середніх спеціальних навчальних закладів. На кінець 1937 р. їх було 576, а учнів у них - 159 тис. У цілому з 1921 по 1938 р. вузи й технікуми України підготували близько 400 тис. спеціалістів. Це дало змогу в основному забезпечити кадрами усі галузі народного господарства, науку, культуру.

Але поряд з успіхами процес формування нової генерації інтелігенції супроводжувався й великими втратами. Її загальний кваліфікаційно-професійний рівень знизився. Була остаточно порушена інтелектуальна й моральна спадковість нової і старої інтелігенції. Властиві демократичній більшості дореволюційної інтелігенції критичний дух, творче начало, гуманізм, милосердя і благородство в нових умовах не мали підґрунтя для розвитку. Адміністративно-командна система не була зацікавлена у формуванні творчої особистості. Вона потребувала бездумного виконавця, «гвинтика», який би не знав милосердя й людяності, а визнавав лише сліпу, ірраціональну віру, не допускав і тіні сумніву в мудрості вождів, був глибоко переконаний, що створений у Радянському Союзі соціально- економічний і

політичний лад — найкращий з усіх можливих. У такій обстановці серед інтелігенції поширювалися безпринципність, аморалізм, фабрикування доносів, наклепницьких заяв тощо. Ті, хто прагнув зберегти свої політичні переконання і моральні принципи, викликали підозру, часто ставали жертвами репресій, втрачали свободу й життя.

Стан науки.

У республіці вели дослідницьку діяльність відомі в СРСР і за кордоном наукові колективи. Вищою науковою установою була Всеукраїнська академія наук, яку з 1930 р. очолював О. Богомолець. У першій половині 30-х років відбулася її реорганізація. У 1933-1934 рр. ліквідовано відділи, секції, кафедри, комісії, і Академія перетворилася на асоціацію окремих науково-дослідних інститутів, підпорядкованих безпосередньо Президії ВУАН. Подібні наукові установи існували й у системі наркоматів.

Наукові установи, окремі вчені досягли значних успіхів. Відкритий у 1928 р. в Харкові Український фізико-технічний інститут (УФТІ) сконцентрував потужний науковий потенціал. У 1931-1932 рр. у ньому працював І. Курчатов. В УФТІ Л. Ландау написав класичну роботу з кінетичної теорії плазми. У 1932 р. у цьому інституті група вчених уперше в Радянському Союзі здійснила штучне розщеплення атома літію. У 1932 р. за ініціативою Є. Патона на базі електрозварювальної лабораторії було засновано Інститут електрозварювання ВУАН. Колектив інституту розробив ефективний спосіб автоматичного електрозварювання під флюсом, який уперше у світовій практиці був застосований на Магнітогорському металургійному комбінаті й Дніпробуді. В Україні працювала група талановитих математиків - математична школа Д. Граве. В Інституті математики засновник наукової школи математичної фізики М. Крилов та М. Боголюбов створили новий напрям — нелінійну математику.

На 20-30-ті роки припадає наукова творчість талановитого вченого, винахідника Ю. Кондратюка. Його розробки з теорії космічних польотів були вже в 20-ті роки використані спеціалістами радянського ракетобудування. На основі теоретичних пошуків Ю. Кондратюка здійснювалася підготовка польотів на Місяць у Сполучених Штатах. Важливе значення для розвитку галузей науки мали праці біохіміка О. Палладіна, патологоанатома О. Богомольця, фізіолога Д. Воронцова, медиків В. Філатова, М. Стражеска, О. Корчак-Чепурківського, генетиків і селекціонерів М. Холодного, А. Сапегіна і В. Юр'єва.

Як і інші категорії інтелігенції, вчені України, особливо ті, хто вів дослідницьку роботу ще з дореволюційних часів, зазнали жорстоких переслідувань. Крім заарештованих у зв'язку з процесом СВУ, внаслідок наклепу були репресовані й загинули академіки ВУАН геолог М. Світацький, генетик І. Агол, деякі інші вчені. Переслідувань зазнав Л. Ландау, котрого врятувало лише заступництво видатного фізика П. Капіци, який особисто звернувся з листом до Й. Сталіна, В. Молотова й Л. Берії, доводячи абсурдність звинувачення єврея Л. Ландау в шпигунстві на

користь Німеччини, де антисемітизм був державною політикою. З 1934 р. почав переслідувати своїх противників у науці обраний академіком ВУАН авантюрист від науки Т. Лисенко. У 1930 р. заарештовано Ю. Кондратюка, але він і в заслання продовжував наукову роботу. У 1937 р. заарештували корифея української математики М. Кравчука. Влада не забула його відмову виступити в 1930 р. у ролі громадського обвинувача на процесі СВУ. Жертвами сталінських репресій у 30-ті роки стали тисячі працівників наукових закладів і вузівських учених. Поступово старі кадри української науки, за винятком поодиноких постатей, були в основному знищені.

Важко доводилося суспільним наукам. Тут насаджувався догматизм, творчу активність учених сковували вульгарно-соціологічні схеми, найменше відхилення від яких вважалося відступом від марксизму і жорстоко переслідувалося. У 1929 р. під час дискусії з питань історичної науки об'єктом упередженої критики стали праці одного з найвідоміших істориків-марксистів 20-х років М. Яворського, академіка ВУАН і АН БСРР. Його погляди були проголошені немарксистськими і «націоналістичними». Вченого виключили з партії, звільнили з усіх посад, позбавили членства в обох академіях, а у 1932 р. заарештували і вислали. У 1937 р. М. Яворського розстріляли. Як «немарксистські буржуазно-націоналістичні» були оцінені твори найвидатнішого українського історика М. Грушевського, що у 1924 р. повернувся з еміграції в Україну, аби своїми знаннями та досвідом сприяти становленню молодій українській історичній науці. М. Грушевського обрали академіком ВУАН, а в 1929 р. - академіком АН СРСР. Та на початку 30-х років становище вченого стало нестерпним. У 1931 р. він був заарештований. Через деякий час звільненого М. Грушевського примусили переїхати до Москви. По суті це було заслання. У 1934 р. М. Грушевський помер за загадкових обставин. Зазнали переслідувань і були репресовані філософи С. Семковський, П. Демчук, знавець давньоукраїнського письменства, академік В. Перетц, літературознавець, член-кореспондент ВУАН Є. Шабліовський, сотні менш відомих суспільствознавців України.

2. Культурно-освітня робота.

Діяльність культурно-освітніх установ України в 30-ті роки була одним з головних засобів збереження ідеологічного контролю над масами. Цим визначалась особлива увага держави до їх розбудови. У 1929- 1941 рр. число клубів в Україні зросло з 11 до 25 тис., бібліотек - з 9,4 до 32,3 тис. Значно розширилася мережа кінотеатрів, музеїв, сільських будинків і хат-читалень. В умовах ліквідації неписьменності, модернізації економіки потяг населення до друкованого слова, інших джерел інформації зростав. Багато людей уперше знайомилися з творчістю видатних письменників України, Росії, зарубіжжя, надбаннями вітчизняної й світової культури. І це, без сумніву, був позитивний момент. Разом з тим засоби інформації слугували важливим знаряддям зміцнення тоталітарного режиму, впровадження політики русифікації в Україні. Якщо 1931 р. у республіці українською мовою виходило

90 % газет і 85 % журналів, то в 1940 р. їхня частка зменшилася відповідно до 70 і 45 %.

Культура й освіта в Україні все більше й більше набували російськомовного характеру.

Художня література.

30-ті роки були найтрагічнішими в новітній історії української літератури й мистецтва. Це десятиліття пройшло під знаком жорстокого переслідування діячів національної культури. Їх незмінно зараховували до складу сфабрикованих органами ДПУ «контрреволюційних націоналістичних організацій». Розправи над письменниками й митцями розпочалися з кінця 20-х років. Кілька десятків українських письменників стали жертвами репресій уже на рубежі десятиліть. Після прийняття у квітні 1932 р. постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» були ліквідовані літературно-художні об'єднання і створено єдину Спілку радянських письменників України 1934 р. Відтоді літературний процес цілком підпадав під контроль партійних чиновників. Усі письменники у своїй творчості мали дотримуватись методу соціалістичного реалізму, що у практиці 30-х років зводився до художнього коментування сталінських «теоретичних положень», прославлення радянської дійсності. До тих, хто не міг чи не бажав пристосовуватися, було вжито репресії.

Весною 1933 р., у розпал голоду, розпочалася хвиля переслідувань українських письменників. Був заарештований талановитий поет, прозаїк і драматург, член більшовицької партії М. Яловий. М. Хвильовий, його особистий друг, покінчив життя самогубством, залишивши передсмертного листа, в якому писав: «Арешт Ялового переконав мене, що починається переслідування українських письменників. Кров'ю своєю можу засвідчити, що Яловий ні в чому не винен...» За абсурдними звинуваченнями 1933 р. були репресовані О. Слісаренко, О. Досвітній, Остап Вишня. Наступного року розстріляли Г. Косинку, Д. Фальківського, О. Близька, К. Буревого. 1935 р. потрапив за ґрати й загинув у таборах ГУЛАГу М. Зеров - один з найякравіших письменників України післяжовтневого періоду. У 1937 р. розстріляли М. Семенка. З 259 письменників, що друкувалися в 1930 р., після 1938 р. залишилося лише 36. Загалом жертвами сталінських репресій стали близько 500 письменників, які жили і працювали в Україні. Це - четверта частина всіх репресованих літераторів СРСР у 20-50-ті роки. «Розстріляним українським відродженням» назвали дослідники 1922- 1933 рр.

Жоден з тих, хто ще залишався на свободі, не був застрахований від розправи.

Незважаючи на величезний тиск репресивного апарату, українське художнє слово не вмерло. У деформованому, спотвореному вигляді література існувала й у 30-ті роки. Більшовицький режим прагнув використати авторитет красного письменства для зміцнення своєї влади над Україною. Публікувалися твори письменників П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, М. Бажана, А. Малишка, П. Панча,

Ю. Яновського, Івана Ле, А. Головка, Н. Рибак, Ю. Смолича, І. Микитенка, О. Копиленка й багатьох інших. Але це була особлива література. Жорстокі життєві реалії — примусова колективізація, голодомор 1932-1933 рр., інші злочини тоталітарного режиму в Україні залишалися за межами художніх творів. Письменники змушені були без найменшого натяку на критику зображувати минуле й сучасне, прославляти більшовицьку партію, Сталіна, його найближче оточення. У 1933 р., у розпал голодомору, П. Тичина написав вірш «Партія веде», головна думка якого втілювалася в словах: «О прекрасний час! Неповторний час!». У присвяченій Сталіну збірці «Сталь і ніжність» (1940) П. Тичина писав: «Корабль пливе річкою, що йому вир, любимо ми тебе, Сталін, дужий богатир». Сьогодні ця поетична «знахідка» оцінювалася б як зла пародія. Тоді ж сприйняття було зовсім інше. Подібне сталінославіє є й у творах М. Бажана, М. Рильського, В. Сосюри, інших талановитих поетів тієї трагічної доби. Це була своєрідна данина тоталітарному режимові, яку змушені були платити майстри слова за саму можливість жити. Наслідком цього була глибока корозія таланту, особисті драми. Коментуючи з-за кордону згасання поета «божою милістю» П. Тичини, український поет-емігрант Є. Маланюк у вірші «Сучасникові» писав: «Від кларнета твого пофарбована дудка зосталась».

В умовах репресій українським письменникам нав'язувалось принизливе почуття «меншовартості», а літературний процес в Україні зображувався як «вторинний», «похідний» від літературного процесу в Росії. За цих надзвичайно складних соціально-політичних умов письменники республіки зберегли українське художнє слово, а отже, і можливості для відродження української літератури в майбутньому.

Мистецтво.

Подібні процеси відбувались і в театральному мистецтві, музиці, кіно, живопису, графіці, скульптурі тощо. У 20-30-ті роки в Україні працювали видатні представники цих напрямів мистецтва. Ім'я реформатора українського театрального мистецтва, актора-новатора багатогранного таланту Леся Курбаса було відоме далеко за межами України. На театральних сценах республіки лунали імена корифеїв української сцени П. Саксаганського і М. Садовського, акторів Н. Ужвій, А. Бучми, Г. Борисоглібської, Ю. Шумського, В. Добровольського, оперних співаків М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинського, О. Петрусенко, Б. Гмирі, З. Гайдай. Фільми Олександра Довженка ввійшли до скарбниці світового кіномистецтва. Частиною історії світового живопису стала творчість М. Бойчука. Значною подією було спорудження в 1935 р. пам'ятника Т. Шевченку в Харкові (скульптор М. Манізер). Широкої популярності в Україні й за її межами набула хорова капела «ДУМКА», якою до 1938 р. керував Н. Городовенко.

Сталінізм згубно відбився на творчості багатьох із цих митців. Леся Курбаса звинуватили в націоналізмі, звільнили з роботи у театрі «Березіль», а потім після арешту в 1933 р. відправили в табір, де він і загинув. Був

репресований талановитий художник М. Бойчук, розгромлена школа молодих його послідовників. Зазнали переслідувань десятки інших новаторів, що не змогли пристосуватися до системи адміністративно-директивного керівництва мистецтвом або стали жертвами наклепів.

У своєму прагненні встановити тотальний контроль над культурним життям України ідеологічно-репресивна машина не обминула й народну творчість, яка завжди була підґрунтям національного мистецтва.

30-ті роки виявилися особливо трагічними для українського кобзарства й лірництва. Сталінські помічники в Україні взяли курс на повне винищення цієї групи традиційних народних співців, бо встановити контроль над їхньою творчістю, з огляду на особливості способу життя (не мали постійного місця проживання й прописки), було важко. У грудні 1933 р. на пленумі Всеукраїнської профспілки працівників мистецтв виступив заступник наркома освіти, донедавна один з керівників ідеологічних служб ЦК КП(б)У А. Хвиля, який оголосив кобзу та бандуру «класово ворожим» інструментом тільки за те, що вони «орієнтують музичний фронт на часи гетьманів та козацької романтики».

Трагічна розв'язка настала в грудні 1934 р., коли до Харкова, на заключний етап Республіканської олімпіади міста й села, було зведено майже триста кобзарів і лірників. Неймовірне віроломство і підступність влади проявилися на повну силу: цих похилого віку людей, багато з яких були незрячими, каліками, заарештували й розстріляли.

Та попри всю складність і суперечливість умов кінця 20-30-х років, культурний процес в Україні не згас і тривав, зберігши українську літературу й мистецтво, забезпечуючи прогрес у народній освіті, підготовці кадрів, науці.

3. Антицерковна політика влади в Україні.

Політичний курс правлячої більшовицької партії був спрямований на формування в суспільстві атеїстичного світогляду. За цих обставин традиційна для України громадська інституція — православна церква, єдина легальна організація, діяльність якої не вписувалася в рамки офіційної ідеології, відчувала на собі дедалі зростаючий тиск держави. 1 січня 1928 р. був введений у дію Адміністративний кодекс УСРР, котрий поміж інших містив розділ «Правила про культу».

З його прийняттям декрет уряду УСРР про свободу совісті втратив чинність. Слід відзначити, що роком пізніше подібний закон було затверджено в РСФРР. Таким чином, у справі відходу від демократичних норм державно-церковних відносин УСРР тримала сумнівну першість. На зламі 20-30-х років, в умовах різкої зміни політичної атмосфери в країні, ставлення до релігії й церкви стало зовсім нестерпним. Слова «піп», «куркуль», «петлюрівець» сприймалися як синоніми.

Особливо жорстоких гонінь зазнала Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). У 1929 р. органи ОДПУ звинуватили її в антирадянській діяльності. Церква на початку 1930 р. на своєму надзвичайному з'їзді змушена була заявити про свою самоліквідацію. Розгорнулася кривава розправа над священиками, церковним керівництвом. Було заарештовано близько 2000 священиків і майже всіх ієрархів УАПЦ, у т. ч. митрополитів В. Липківського, М. Борецького, І. Павловського. В другій половині 30-х років в Україні не залишилося жодної парафії з українською мовою богослужіння. Смертю мучеників загинули тисячі представників інших напрямів у християнстві та інших релігійних конфесій України.

Другу п'ятирічку Й. Сталін оголосив «безбожною п'ятирічкою», «п'ятирічкою знищення релігій». У 1934-1935 рр. розгорнулося здійснення плану масового нищення культових споруд. Жертвами цього варварства радянської влади стали численні пам'ятки церковної архітектури України. Серед них Михайлівський Золотоверхий собор, Микільський військовий собор, Трисвятительська церква, Богоявленський собор Братського монастиря і церква Успіння Богородиці (Пирогоща) у Києві, Свято-Миколаївський монастир у Харкові, Покровський собор у Запоріжжі, Успенський собор у Полтаві. Тисячі культових споруд стояли пустками чи були перетворені на склади, кінотеатри, божевільні і навіть в'язниці. У середині 30-х років в Україні залишилося лише 9 % діючих церков (у порівнянні з 1913 р.). Віруючі України перестали бути рівноправними громадянами, перетворившись на людей нижчого гатунку.

Пануючий державний атеїзм посилював вплив на населення більшовицької партії, але разом з тим спричиняв глибокі моральні деформації в суспільстві, зростання бездуховності.

Запитання

1. Які завдання прагнула вирішити більшовицька партія, проголошуючи культурну революцію?
2. Зверни увагу на наведені в підручнику статистичні дані про ліквідацію неписьменності та розвиток освіти в Україні. Про що свідчать ці дані? Відповідь обґрунтуй.
3. Як впливав сталінський режим на процес виховання підростаючого покоління в Україні? Чи справді це було виховання «нової людини»? Якщо так, то у якому розумінні «нової»?
4. Охарактеризуй досягнення і труднощі в сфері шкільної освіти в 30-ті роки.
5. Якими способами правляча більшовицька партія прагнула зміцнити свій вплив на учнівську молодь?
6. Охарактеризуй процес формування кадрів спеціалістів у 30-ті роки.
7. Про які видатні досягнення вчених України в 30-ті роки ти знаєш?
8. Що було метою культосвітньої роботи в Україні в 30-ті роки?

Література

1. Історія України / За ред. Ю. Зайцева. – Львів: Світ, 1996. – 544 с.

Тема 22. Радянізація західних областей України.

Самостійна робота. 2 години.

План:

1. Відновлення радянського режиму.
2. Індустріалізація і колективізація.
3. Репресій проти греко-католицької церкви.
4. Збройний опір УПА.

1. Відновлення радянського режиму.

Активізація опорних знань

1. Яку політику здійснював радянський режим у Західній Україні у вересні 1939 - червні 1941 р.?
2. Яким був розмах національного Руху опору в Західній Україні в 1941-1944 рр.?
3. До якої тактики вдавалась УПА в боротьбі з гітлерівською окупацією і радянською владою?

В умовах, коли Наддніпрянщина переживала трагедію голоду 1946-1947 рр. і труднощі відбудови, в Західній Україні розгорнулася насильницька і всеохоплююча радянізація всіх сторін соціально-економічного і культурного життя краю. До здійснення радянізації Західної України активно залучалися працівники партійно-комсомольського, державного апарату, службовці правоохоронних органів, державної безпеки, культури й освіти з інших регіонів Радянського Союзу, переважно зі Східної України. Їх направляли на заводи, фабрики, у радянські установи, партійні, комсомольські органи, МТС, школи, вузи, технікуми тощо. Лише в сільські школи західноукраїнських областей у 1944-1950 рр. було направлено майже 44 тис. учителів, у Західну Україну прибуло 20 тис. кваліфікованих робітників, чимало інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства. Утворювалась мережа партійних і комсомольських організацій, формувалися професійні спілки. У 1950 р. у Західній Україні налічувалося 88 тис. комуністів проти 31 тис. у 1946 р. У грудні 1945 р. ЦК КП(б)У створив спеціальний відділ по західних областях. Згодом подібні підрозділи було організовано в галузевих міністерствах, інших управлінських республіканських структурах. Питаннями щодо західних областей відав один із заступників голови уряду, а в міністерствах - один із заступників міністра.

За короткий час було створено радянський, партійний, господарський і карально-репресивний апарат, який контролював усі сфери життя західних українців. Представників місцевого населення в цьому апараті було мало.

У 1946 р. з 16129 номенклатурних посад у західних областях України місцеві жителі обіймали лише 2097, тобто 13%. Більшовицький центр їм не

довіряв і керував краєм за допомогою вимуштруваних на сході, але чужих місцевому населенню кадрів. По суті це була колоніальна адміністрація.

2. Індустріалізація і колективізація.

Радянська економіка західних областей здійснювалась за «старим сценарієм» - обов'язковими компонентами якого були індустріалізація та масова колективізація.

Розвиток промисловості західних областей здійснювався досить швидкими темпами. Відбувалося це в двох основних напрямках - відбудова та реконструкція традиційних галузей (нафтова, побутова, деревообробна) та розвитку нових (машинобудівна, приладобудівна, хімічна, електротехнічна).

Зароджується державна швейна та хімічна промисловість, зростає видобуток та переробка нафти, газу, організовуються геологорозвідувальні роботи для пошуку нових запасів нафти, газу, а також інших сировинних і мінеральних ресурсів, зокрема сірки, мінеральних вод, формується система промисловості та торговельно-споживчої кооперації. З різних районів СРСР та з Німеччини у Західну Україну доставлялися обладнання, технологічні лінії й навіть цілі підприємства. Уже в 1945-1946 рр. почали випускати продукцію львівські заводи електроприладів і електроламп, телеграфно-телефонної апаратури, сільськогосподарських машин та ін. У 1949 р. налагодив випуск промислової продукції завод автотранспорту (перше підприємство такого типу не тільки в західних областях, але й в Україні).

На повну потужність запрацювали і заводи деревообробної промисловості, було організовано виробництво меблів, тари. У 1949 р. в західних областях України діяло 2500 великих і середніх промислових підприємств. Кількість робітників за роки повоєнної п'ятирічки тут збільшилася у 7 разів, а валова продукція промисловості зросла в 10 разів. Швидко зростала чисельність різних категорій радянських службовців, була організована підготовка кадрів у радянсько-партійних школах. Надзвичайно швидка індустріалізація Західної України мала на меті не лише створення нового індустріального центру, а й зміну традиційної структури населення краю, збільшення в ньому питомої ваги тих прошарків, які могли б служити надійною соціальною базою радянської влади.

Ключові посади в управлінні промисловістю обіймали вихідці з інших регіонів країни. З приходом на західноукраїнські землі радянських військ відновилася розпочата ще у 1939-1941 рр. примусова колективізація сільського господарства. Якщо наприкінці 1945 р. в західних областях України було лише 145 колгоспів, які об'єднували 5,5 тис. селянських господарств, то на середину 1950 р. кількість колгоспів досягла 7200, а чисельність об'єднаних у них селянських дворів дорівнювала 1,5 млн, або 93% від загальної їхньої кількості. Отже, 1950 р. став роком суцільної колективізації краю, в тому числі Буковини й Закарпаття. Примусова колективізація, антинародна податкова політика, командні методи хлібозаготівель викликали незадоволення селянства, яке поповнювало лави вояків УПА, підпільного опору структур ОУН.

3. Репресій проти греко-католицької церкви.

Радянізація західноукраїнських земель супроводжувалася репресіями місцевого населення, частина якого не розуміла чи не погоджувалася з політикою сталінського керівництва.

Жертвою репресій стала і Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка на період закінчення Другої світової війни мала 3040 громад, 4400 церков, 127 монастирів, близько 4 тис. священнослужителів та 5 млн. віруючих. Проте московська правляча верхівка вбачала в українських греко-католиках потенційного ворога, який створював ідеологічне підґрунтя національно-визвольної боротьби в західних областях. Радянське керівництво ініціює «саморозпуск» УГКЦ. 11 квітня 1945 р. заарештовано значну кількість єпископів ГКЦ на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. Майже через рік (8 березня 1946 р.) відбувся Львівський церковний Собор. На ньому «ініціативна група», очолювана єпископом Гавриїлом Костельником, запропонувала «возз'єднання УГКЦ» з православ'ям і повернення до РПЦ, ліквідацію Берестейської церковної унії 1596 р. і повний розрив із Ватиканом.

Цей акт не відповідав настроям віруючих і був проведений всупереч їхній волі. Греко-католицька церква мусила перейти на нелегальне становище. Це посилювало незадоволення людей новою владою, а організатора Собору Г. Костельника через деякий час було вбито.

Масова колективізація, депортації населення, репресії проти мирних жителів, заборона УГКЦ спричинили посилення збройного опору національного підпілля, яке після Другої світової війни вело боротьбу проти сталінського тоталітаризму.

Загальна кількість учасників національно-визвольного руху Опору в західних областях у повоєнні роки становила десятки тисяч чоловік.

4. Збройний опір УПА.

Керівником збройної боротьби УПА на українських землях у цей час був Роман Шухевич (псевдонім - Тарас Чупринка), головнокомандувач УПА (1943-1950), голова Генерального секретаріату Української головної визвольної ради (1944-1950). Степан Бандера в ці роки перебував за кордоном, звідки здійснював загальне керівництво діяльністю ОУН.

У 1945—1946 рр. боротьба УПА з органами МВС-МДБ, військами, винищувальними загонами та групами самозахисту з місцевих активістів досягла апогею. Повстанці мусили змінити свою тактику. Великі підрозділи, чисельність яких становила 400-500 чол., були переформовані в дрібні загоны, що дислокувалися в лісах. Добре озброєні і згуртовані, вони були надзвичайно боєздатними, максимально пристосованими до партизанської війни. В сільській місцевості була створена густа мережа підпільних боївок. Радянська влада, і то не скрізь, існувала тут лише вдень.

На початку 1946 р., забезпечивши вирішальну перевагу в живій силі і техніці, війська НКВС повели новий наступ проти УПА. Повстанці зазнали величезних втрат - до 40% особового складу.

Багато вояків УПА, втративши віру в перемогу, відгукнулися на заклики властей припинити опір та прийти з повинного.

Протягом 1945-1949 рр. радянське керівництво п'ять разів оголошувало амністію для учасників повстанської боротьби. Інколи командування УПА ініціювало явку з повинного тих повстанців, яких не могли прийняти до своїх лав, або у відданості яких не була переконана.

В умовах, коли тривала боротьба не на життя, а на смерть, противники не цурались найжорстокіших методів. Органи держбезпеки, енкаведисти проводили заходи щодо дискредитації учасників національно-визвольної боротьби. У свою чергу, останні насаджували ненависть до радянського режиму. Їхніми жертвами в першу чергу стали партійні та радянські працівники. Загалом, у ході збройних акцій УПА та підпілля ОУН, спрямованих, передусім проти репресивно-карального апарату, загинуло понад 30 тис. цивільних громадян та військовослужбовців. Відповіддю на це стали депортації та репресії проти жителів краю.

Протягом 1944-1952 рр. в західних областях України репресіям у різних формах (у тому числі розстрілам) було піддано майже 500 тис. чол. За цей час у східні регіони було депортовано 230 тис. західно-українців. Жертвами насильства були селяни, представники національної інтелігенції, підозрювані у зв'язках з націоналістичним підпіллям, духовні особи.

Не маючи допомоги з-за кордону, спираючись виключно на підтримку місцевого населення, яке було об'єктом жорстокого терору влади, національний рух у Західній Україні став поступово згортатися, переходити у 1946-1949 рр. від широкомасштабних воєнних акцій до терору проти радянської адміністрації, відділів НКВС, зриву колективізації тощо. Але й за цих умов УПА спромоглася провести декілька збройно-пропагандистських рейдів на території сусідніх держав: Чехо-Словаччини (1947), Угорщини (1947), Східної Пруссії (1947-1948), Румунії (1948—1949).

Водночас командування УПА робило спроби вивести підпорядковані йому частини за кордони СРСР. На початку 1948 р. частина підрозділів УПА перейшла на територію Польщі, деякі загони через Чехо-Словаччину прорвалися в західну зону Німеччини.

5 березня, оточений спецпідрозділами МВС-МВД, неподалік від Львова загинув командир УПА Роман Шухевич. Це була важка втрата для повстанців.

Але збройне підпілля продовжувало організовану боротьбу до травня 1954 р., а деякі дрібні його групи діяли ще довше. З метою припинення цієї діяльності у 1956 р. була оголошена чергова амністія.

Однак і на цьому боротьба не закінчилася. Окремі оунівські групи були викриті в 60-ті роки. Таке тривале їх існування було неможливе без певної підтримки населення. Це свідчить, що радянізація західних областей України відбувалася досить повільно. Було чимало випадків, коли ідеями

незалежності України, які пропагували повстанці і підпільники, переймалися вихідці з Наддніпрянщини, які опинялися з тих чи інших причин в Західній Україні: вчителі, медпрацівники, червоноармійці (навіть офіцери), селяни (що під час голоду 1946—1947 рр. масово приїжджали до Галичини).

Запитання

1. Які методи використовувалися при відновленні радянського режиму в Західній Україні?
2. За рахунок кого формувався партійно-державний і господарський апарат в Західній Україні?
3. Які галузі промисловості розвивалися в Західній Україні в перше післявоєнне п'ятиріччя на початку 50-х років?
4. Якими методами здійснювалася колективізація селянства в Західній Україні? Порівняйте з відповідними процесами в Наддніпрянщині 1929-1933 рр.
5. Чому радянський режим ініціював ліквідацію УГКЦ? Якими методами це було зроблено?
6. Що спричинило продовження повстансько-підпільної боротьби в Західній Україні після завершення Другої світової війни?
7. Охарактеризуйте форми антирадянської боротьби УПА і оунівського підпілля.
8. До яких дій вдавалося радянське керівництво у боротьбі зі своїми противниками в Західній Україні?
9. Наскільки успішною виявилася радянізація Західної України?

Література

2. Історія України / За ред. Ю. Зайцева. - Львів: Світ, 1996. - 544с.
3. Історія України / За ред. В. Смоля. - Київ: Либідь, 2000. - 634с.
4. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1939-2001 рр.: Підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. - Вид. 3 - те, виправл. та допов. - К.: Генеза, 2002. - 352с.

Тема 26. Культурне і духовне життя України сер. 1960-х – поч. 1980-х рр.

Самостійна робота. 2 години.

План:

1. Народна освіта.
2. Русифікація України.
3. Середня спеціальна та вища школа.
4. Становище науки.
5. Розвиток літератури.
6. Мистецтво України.

Згадайте:

1. Що включають у себе поняття «культура» і «духовне життя»?
2. Які зміни в розвитку культури відбулися на рубежі 50-60-х років і кого з її діячів ви знаєте?
3. Що відрізняло політику партійно-державного керівництва у сфері культури в 60-ті роки?

1. Народна освіта

Народна освіта - підгрунття культури й духовності - в 60-80-х роках перебувала в стані жорсткої політизації, пристосування до потреб «комуністичного будівництва».

У 1966-1967 рр. у школах республіки розпочався перехід на нові навчальні програми, який планувалося завершити за 10 років. Окрім нових розділів фізики й загальної біології, свого часу заборонених (кібернетика, генетика), було запроваджено курси філософії та політекономії соціалізму, об'єднані в спеціальний предмет — суспільствознавство, у восьмих класах було введено новий курс «Основи Радянської держави і права».

У 1972 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спільну постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи». Зазначений документ, а також прийняті в 1973 р. «Основи законодавства СРСР та союзних республік про народну освіту» визначили основні напрями навчального процесу в наступні роки.

їх прийняття означало, що віднині завданням шкіл та прирівняних до них закладів є надання середньої освіти кожному громадянину України, незалежно від його бажання і здібностей. Запровадження обов'язкової загальної освіти вимагало значних зусиль і коштів для реалізації.

Гучні заяви про охоплення всієї молоді середньою школою негативно вплинули на якість навчання. Було запроваджено жорсткі критерії оцінки роботи навчальних закладів за кількісними показниками. Велася активна

боротьба з другорічництвом, за збереження учнівського контингенту. Обов'язковість середньої освіти вела до знецінення знань, окозамилювання, оскільки високу оцінку керівництва міг дістати тільки той педагог, учні якого мали високі оцінки. Заробітна плата вчителів була низькою.

Особливий акцент у 60-80-х роках робився на трудовому вихованні учнівської молоді. Учні мусили оволодіти робітничими та сільськогосподарськими спеціальностями.

Антигуманною була акція із закриття, особливо у сільській місцевості, малокомплектних початкових і восьмирічних шкіл. У 60-х роках кількість загальноосвітніх шкіл у республіці зменшилася на 3160, у 1980 р. в Україні їх було 20935, що майже на 9,3 тис. менше, ніж у 1960 р.

2. Русифікація України.

У 70-80-х роках у школах України різко звузилася сфера функціонування української мови. Виконуючи вказівку вищого парткерівництва, у листопаді 1978 р., Міністерство освіти УРСР направило на місця директиву під назвою: «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки». Це означало початок нової хвилі русифікації закладів народної освіти. В обласних центрах республіки наприкінці 70-х років українські школи становили лише 22%, а російські — 78% загальної кількості шкіл. У Донецьку, половина населення якого — українці, не залишилося жодної української школи. Зникли українські школи й у Криму, де третину населення становили українці. Усього за 1960-1980 рр. число україномовних шкіл у республіці зменшилося на 8,7 тис.

Але цим не обмежились. Тоталітарний режим прагнув до цілковитої русифікації України.

У травні 1979 р. в Ташкенті відбулася Всесоюзна науково-практична конференція «Російська мова — мова дружби і співпраці народів СРСР», на якій прозвучали заклики форсувати русифікацію загальноосвітньої національної школи. Через чотири роки, в травні 1983 р., ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли таємну постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік». Виконуючи рішення центру, партійно-державне керівництво УРСР у червні 1983 р. прийняло власну постанову. Нею, зокрема, призначалися надбавки в розмірі 15% зарплати вчителям російської мови та літератури «за особливо складні умови роботи». Русифікація, як напрям денационалізації українського народу, здійснювалась планово, цілеспрямовано й наполегливо.

Керівництво республіки чутливо вловлювало настрої центру, що стимулював процес «злиття націй», і прагнуло проявити себе саме в галузі шкільної політики, перетворивши систему народної освіти в знаряддя русифікації молодого покоління. Стало звичним явищем звільнення учнів від вивчення української мови та літератури, яка ще залишалася в програмах ро-

сійських шкіл в Україні. Часто це відбувалося після письмових заяв батьків, які обґрунтовували своє прохання «слабким здоров'ям дітей». Зменшувалася кількість видань українською мовою, у тому числі й для дітей. Якщо у 60-х роках на українському книжковому ринку понад 60% книжкової продукції друкувалося українською мовою, то у липні 1990 р. - менше як 20%.

Російськомовність стала ознакою політичної лояльності режимові. В ідеологічному аспекті то був важливий чинник придушення національної свідомості українства, а значить і його прагнення до політичного самовизначення.

3. Середня спеціальна та вища школа.

Потреби господарства в кадрах, насамперед, індустріальних робітників, поширення професійної підготовки молоді визначали високі темпи розвитку системи професійно-технічної освіти. Кількість навчальних профтехосвітніх закладів збільшилась за 1959—1980 рр. в 1,3 раза, а число учнів і студентів більш ніж удвічі. Розширився перелік спеціальностей, за якими велася підготовка кадрів.

Істотних змін у діяльності вищої школи України у 70-80-х роках не відбулося, хоча загальна кількість вузів збільшилася. Вони були зорієнтовані передусім на збільшення кількості спеціалістів з вищою освітою. Усього за 20 років (1960—1980) вищу освіту здобули 2,5 млн чол., за цей час було підготовлено 3,8 млн. фахівців із середньою спеціальною освітою. У 1980 р. в Україні, загальна кількість населення якої становила 50,1 млн чол., працювало 5,3 млн спеціалістів із вищою та середньою спеціальною освітою. Проте існуюча система відставала від вимог науково-технічного прогресу й була занадто ідеологізованою.

4. Становище науки.

В умовах науково-технічної революції, яка охопила економічно розвинуті країни, наука все більше перетворювалася на безпосередню продуктивну силу. Враховуючи це, керівництво СРСР прагнуло забезпечити розвиток її найважливіших напрямів. XXIV з'їздом КПРС у 1971 р. було поставлене завдання - «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалізму». Але радянському режимові виявилось не під силу належним чином скористатися досягненнями НТР. Відсутність інтелектуальної свободи гальмувала прогрес радянської науки. Згубний вплив на неї справляла також штучна ізоляція вчених СРСР від світового наукового співтовариства.

В Україні кількість науковців у 1980 р. зросла до 200 тис. чол., хоча у розрахунку на 1 тис. жителів це було значно менше, ніж у Російській Федерації. Рівень матеріально-технічного оснащення союзних наукових

установ був значно витттий за республіканський. Набула поширення практика переманювання відомих українських учених на роботу до Москви, Ленінграда, інших міст Росії. Центр ретельно контролював розвиток ключових напрямів науки і рідко допускав, аби досягнення науковців окремих республік у чомусь перевищували загальносоюзні.

Як і в інших республіках СРСР, ефективність роботи вчених в Україні була недостатньо високою. Промислові підприємства, колгоспи, радгоспи не були зацікавлені в негайному впровадженні досягнень науки у виробництво, бо це належним чином не заохочувалося. Між розробкою і впровадженням, як правило, був настільки великий проміжок часу, що «нововведення» встигало і технічно, і морально застаріти. За цих умов учені втрачали інтерес до результатів своєї праці. Наука, особливо фундаментальна, відчувала гостру нестачу коштів.

Центром наукових досліджень республіки залишалася Академія наук УРСР. На початку 80-х років в її установах працювало понад 70 тис. учених. У 1962 р. роботу АН УРСР очолив видатний спеціаліст у галузі електрозварювання Б. Патон. За короткий строк світовим лідером у сфері порошкової металургії

став Інститут проблем матеріалознавства, першим директором якого був академік І. Францевич. У 1969 р. в умовах космічного вакууму й невагомості на кораблі «Союз-6» завдяки розробкам учених Інституту електрозварювання вдалося вперше у світі провести зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі.

Певні зрушення відбулися у сфері сільськогосподарської науки. Колектив Миронівського науково-дослідного інституту під керівництвом академіка В. Ремесла селекціонував нові сорти пшениці, якими в СРСР засівалося 8 млн га. В Україні було виведено сорти цукрових буряків з одноростковим насінням, що дозволило збільшити їхню врожайність.

Помітним явищем у гуманітарній науці стало завершення видання під керівництвом академіка П. Т. Тронька 26-томної «Історії міст і сіл України», у підготовці якої брало участь понад 100 тис. чоловік. Важливим результатом історичного осмислення дійсності, хоча й не позбавленого «білих плям» та ідеологічних штампів, стало завершення в 1979 р. Інститутом історії АН УРСР багатотомної «Історії Української РСР».

Водночас продовжувалось грубе втручання партійних органів у наукову діяльність, особливо у галузі суспільних наук. На початку 70-х років ЦК Компартії України звинуватив у «історичних, методологічних і теоретичних помилках» співробітників Інституту археології на чолі з Ф. ГІ. Шевченком. їх «вина» полягала у недостатній увазі до зв'язків Київського князівства з північними та північно-східними землями. Лунали звинувачення на адресу тих дослідників, які насмілювалися згадувати у своїх працях прізвища М. Грушевського І. Багряного, О. Оглоблина, В. Кубійовича, С. Єфремова. Це, зокрема, стосувалось археологів І. Шовкопляса і М. Брайчевського, етнографів Я. Прилипки та В. Зінич. За вивчення історії козацтва з роботи було звільнено О. Апанович і Я. Дзиру.

Особливо проявив себе на ниві «боротьби з буржуазним націоналізмом та антирадянською ідеологією» секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчук. Саме з його ініціативи на початку 70-х років в середовищі української інтелігенції відбувся «великий погром». Його результатом стало усунення від обійманих посад цілої низки відповідальних партійних працівників, чистка партії, за результатами якої з КПУ було виключено 37 тис. її членів. Виключення з партії означало кінець кар'єри людини та було одним із найтяжчих покарань.

Поширеним явищем стало вилучення з бібліотек «небажаних творів» чи наукових праць авторів. Списки таких книжок з року в рік розширювались.

5. Розвиток літератури.

Суперечності й труднощі в житті суспільства 60-80-х років не могли не позначитися на стані літератури й мистецтва України. Тоталітарна система вимагала від митців художнього виправдання свого курсу на згортання демократизації, посилення централізму і денационалізацію України. Режим прагнув підкріпити авторитетом мистецтва витворені у партійних верхах безплідні ідеї про «розвинуте соціалістичне суспільство як вищий тип людської цивілізації», про нову історичну спільність людей - «радянський народ», про «непорушну єдність партії і народу».

Офіційними виконавцями волі партії були відповідні громадські організації - спілки письменників, художників, композиторів тощо. Чисельність Спілки письменників, наприклад, перевищувала 900 чоловік. Ці спілки та їхні партійні організації виконували також і функції тиску на «нестійких» чи «непокірних». Партія уважно стежила за настроями митців. Проявом цього були численні партійні постанови з питань літератури й мистецтва, з'їзди й пленуми творчих спілок. Як наслідок, у літературі й мистецтві культивувалися кон'юнктура, пристосуванство, прагнення догодити вищому партійно-державному керівництву.

Виконання волі партії стимулювалися лауреатськими званнями, почестями і матеріальним достатком.

Незважаючи на «відлигу» 60-х років, більшість українських письменників залишалася на позиціях офіціозу і соціалістичного реалізму. О. Корнійчук, М. Бажан, Ю. Смолич, М. Стельмах. 1966 р. були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

їхні прізвища зустрічаємо і серед лауреатів затвердженої у 1962 р. Шевченківської премії. Це були талановиті майстри пера і їхній творчий доробок збагатив українську літературу.

Та в Україні, як і взагалі в Радянському Союзі, існувало інше мистецтво. Чесні, талановиті письменники, поети, художники гостро відчували наростання негараздів у суспільстві. З тривогою сприймали вони поширення в народі пристосуванства, роздвоєння моралі, хабарництва. їхню

увагу все більше привертало катастрофічне погіршення екологічної обстановки в Україні, пов'язане з безконтрольною діяльністю центральних відомств. Вони вбачали причини занепаду національної культури, звуження сфери вживання української мови у відсутності реального суверенітету, права українців самим вирішувати свою долю.

Ці почуття яскраво відображені в кращих творах літератури і образотворчого мистецтва України 60 – 80-х років. Вони знаходили живий, зацікавлений відгук у широких колах громадськості. Водночас, номенклатурні верхи України насторожено, а то й вороже сприймали їх. У 1968 р. з ініціативи тодішнього партійно-державного керівництва розгорнулася кампанія цькування Олеса Гончара за його роман «Собор». О. Гончар одним із перших в українській літературі звернувся до художнього аналізу глибоких деформацій суспільного життя України в повоєнні роки.

Перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ватченко назвав «Собор» «ідейно хибним» і «пасквільним». Цю несправедливу, упереджену критику партійного функціонера підтримав і П. Шелест - перший секретар ЦК КП України.

Був підданий несправедливій критиці і фактично вилучений з широкого читання талановитий роман Р. Іваничука «Мальви», пронизаний ідеєю незнищенності національної культури, свідомості, безсмертя українського народу. У задушливій атмосфері 70-80-х років зі своїми вільнолюбними художніми творами не могли пробитися до українського читача письменники Ю. Дрозд, Є. Гуцало, Р. Федорів, І. Чандей, І. Білик та інші.

Засудження й фактична заборона «Собору» знаменувала початок «закручування гайок» в ідеологічній і культурній сферах. Після усунення П. Шелеста від керівництва Компартією України і обрання на цю посаду В. Щербицького, упередженість і підозрілість у ставленні до творчої інтелігенції України з боку парткерівництва ще більше посилювались.

Особливо непримиренно ставилися до відхилень від партійної лінії працівники ідеологічної сфери. Десятки талановитих письменників, поетів, журналістів були звинувачені у «націоналізмі» й «антирадянщині», позбавлені можливості друкуватися, були виключені зі складу Спілки письменників України.

Кінець «відлиги», наступ брежнєвської «повзучої реакції» негативно позначилися на творчості Ліни Костенко. Лише через 16 років після збірки «Мандрівки серця» вийшла її нова книга віршів «Над берегами вільної ріки». Шість років не могла вона видати свою «Марусю Чурай» - роман у віршах, який, врешті-решт, вийшов у 1979 р. і лише в 1987 р. удостоєний Державної премії України. Були зняті з виробництва збірки письменниці «Зоряний інтеграл» та «Княжа гора».

Творча доля інших письменників-«шістдесятників» у 70-80-х роках була більш вдалою. До числа їхніх здобутків можна віднести вірші Івана Драча з книжки «Корінь і крона», ліричну збірку «На срібному березі»

Миколи Вінграновського, «Розп'яття» Петра Скунця, «Таємницю твого обличчя» Дмитра Павличка, «Перевтілення» Віталія Коротича.

За вдалою оцінкою відомого українського кінорежисера Ю. Ілленка, з трьох категорій бійців мистецького фронту: хто перебував у окопах, боровся на передовій, і хто загинув, - в історію одразу ж входить третя.

В Україні це були ті, хто став жертвами судових процесів і платив за свої ідеали роками таборів. Уся їхня «провина» полягала в тому, що вони не пішли на компроміс із совістю, не погодилися на роль глашатаїв фальші й неправди, що була уготована їм тоталітарною системою.

Ці слова написані Василем Стусом - одним із найяскравіших українських поетів ХХ ст. Він пережив два арешти. У 1980 р. В. Стуса було засуджено до 10 років позбавлення волі і на 5 років заслання. Відомий російський правозахисник Андрій Сахаров писав: «Вирок Стусові - ганьба радянської репресивної системи». У 1985 р. поет помер в одному з мордовських таборів, проживши сорок сім років. У 1989 р. його прах та прах поета Юрія Литвина і філолога Олекси Тихого перевезено і перепоховано в Києві на Байковому кладовищі. Рішенням Ради Міністрів УРСР В. Стус за поетичну збірку «Дорога болю» посмертно удостоєний звання лауреата Державної премії Української РСР у галузі літератури за 1990 р.

Одного з кращих літературних критиків 60-х років, поета Івана Світличного вперше було заарештовано у 1965 р., вдруге — у 1972 р. У квітні 1982 р. 7 сенаторів і 96 конгресменів США написали лист до Л. Брежнєва із закликом звільнити І. Світличного і дозволити йому виїхати до Америки на лікування. Відповіді на лист не було. Лише в 1983 р., напівпаралізований, Іван Світличний повернувся із заслання до Києва, продовжуючи напружено працювати. «Каторга, — писав про Світличного Іван Дзюба, - вбила його тіло, але розкрила його нові можливості думки. Несправедлива кара породила не лише біль страждання, а й високий стан духу».

6. Мистецтво України.

У нелегких умовах русифікації чимало мистецьких колективів зуміли зберегти національний колорит, майстерність, високий творчий потенціал, яскравий талант. Серед них-заслужений державний хор ім. Вірьовки, творче об'єднання «Трембіта», академічна хорова капела «Думка», заслужений ансамбль танцю УРСР ім. П. Вірського.

Понад 200 чоловік об'єднувала Спілка композиторів України. Прекрасну, яскраву серію пісень створив у ті роки Платон Майборода, плідно працював уславлений композитор Олександр Білаш. їхні пісні звучали в усіх куточках республіки - від столиці до найвіддаленішого села.

У 1979 р. за загадкових обставин обірвалося життя вже відомого в Україні і світі тридцятилітнього композитора-пісняра, автора пісень «Червона рута», «Водограй» та ін. Володимира Івасюка.

У 1980-1982 рр., вперше за довгі роки Державний академічний оперний театр України брав участь у знаменитому Вісбаденському фестивалі. Світ полонили елементи «незнайомої козацької екзотики», високий рівень акторського виконання майстрів сцени в опері «Тарас Бульба» М. Лисенка.

Успішно репрезентували українське оперне мистецтво на Батьківщині і за кордоном чудові виконавці класичних оперних партій: Євгенія Мірошниченко, Гізела Ципола, Марія Стеф'юк, Дмитро Гнатюк, Анатолій Солов'яненко, Анатолій Мокренко та інші.

У 70-80-х роках хвиля русифікації охопила і театральне мистецтво.

Менш як 30% професійних театрів республіки залишилися українськими. В Одесі з шести театрів лише один залишався українським. У столиці України з семи театрів статус українського зберіг лише драматичний театр ім. Івана Франка. Театральних закладів, які б ставили вистави мовою інших народів України, взагалі не існувало. І це за умов, коли в республіці проживали представники понад 100 національностей.

Друга половина 60-х - 70-ті роки стали періодом формування неповторного напрямку кіномистецтва - українського поетичного кіно. Започаткували його випущені в цей час художні кінострічки «Камінний хрест» (режисер Леонід Осика), «Криниця для спраглих» (режисер Юрій Іллєнко, сценарій Івана Драча), «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон ХХ» (режисер Іван Миколайчук), «Тіні забутих предків» (режисер Сергій Параджанов).

Доля цих видатних картин, які увійшли до скарбниці світового кіномистецтва, була досить складною. Фільм «Криниця для спраглих» взагалі не був випущений на екрани. «Вечір напередодні Івана Купала» режисера Ю. Іллєнка випущено незначною кількістю копій, і на екрани він практично так і не потрапив, а «Тіні забутих предків», що побачили світ 1964 р., незадовго до закінчення періоду «відлиги», протягом 20 років не згадувалися жодним словом.

Характерно, що долю будь-якого з кінофільмів, як і інших творів мистецтва, часто вирішувала не професійність режисури чи виконавська майстерність акторів, а реакція властей.

До небагатьох справжніх творів монументального мистецтва того часу слід віднести пам'ятник Лесі Українці у Києві і Тарасові Шевченку в Москві.

Важкими були 60-80-ті роки в житті Івана Гончара - знаного українського скульптора, автора пам'ятників Максиму Горькому в Ялті, Тарасові Шевченку в Яготині, народній художниці Катерині Білокур у селі Богданівка на Київщині.

Розвивалася українська школа живопису. Чимало художників, виконуючи «побажання» керівних інстанцій, працювали на партійне замовлення, зображуючи будні розвинутого соціалізму. Але такий «живопис» дихав формалізмом. Більшість же майстрів пензля славили природу рідного краю, демонструючи високий художній хист і смак. Люди милувалися полотнами М. Дерегуса, В. Чеканюка, Т. Яблонської, В. Шаталіна, М. Серветника, А. Ерделі, Ф. Манойла, Й. Кошая. Кращі художні

полотна, навіть в умовах тоталітарного режиму, сприяли формуванню естетичних смаків народу, допомагали збереженню традицій.

Таким чином, загальна соціально-економічна й політична криза в суспільстві справила негативний вплив на розвиток культури. В умовах постійно посилюваної русифікації, всеохоплюючого наступу центру постало питання про самобутність українського народу, який волею центру трансформувався у «радянський народ». Кращі представники культури всі сили віддавали боротьбі з цією загрозою.

Запитання

1. Охарактеризуйте основні напрями державної політики в галузі освіти в 60-80-х роках.
2. Дайте оцінку досягненням і прорахункам у галузі освіти. Чи справді в цей час загальноосвітня школа переживала кризу?
3. Наведіть факти посилення політики русифікації України в 60-80-х роках. Якими були її наслідки для української нації? Хто її натхненники і виконавці?
4. Що нового в роботі вищої школи з'явилося в 60-80-х роках? Як ви гадаєте, чи можна шлях розвитку української школи 60-80-х років назвати екстенсивним? Обґрунтуйте свою думку.
5. Проаналізуйте досягнення і труднощі розвитку української науки. В чому полягав периферійний характер української науки? Які його причини й наслідки?
6. Охарактеризуйте умови розвитку літератури й мистецтва. Яку тематику влада вважала особливо актуальною? Чому саме її?
7. Розкажіть про найважливіші досягнення української літератури в 60-80-х роках. З іменами яких літераторів вони пов'язані?
8. Охарактеризуйте творчість Василя Стуса й Івана Світличного. Як склалася їхня доля?
9. Проаналізуйте стан образотворчого мистецтва України в 60-80-х роках. Назвіть найяскравіших художників і скульпторів цього періоду. Які твори образотворчого мистецтва того часу вам відомі?

Література

1. Історія України / За ред. Ю. Зайцева. - Львів: Світ, 1996. - 544с.
2. Історія України / За ред. В. Смолія. - Київ: Либідь, 2000. - 634с.
3. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1939-2001 рр.: Підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. - Вид. 3 - те, виправл. та допов. - К.: Генеза, 2002. - 352с.

Тема 33. Етносоціальні процеси і рівень життя населення України.

Самостійна робота. 2 години.

План:

Етносоціальні проблеми

Економічна криза 90-х років супроводжувалася негативними етносоціальними процесами.

- **Швидке зниження народжуваності.** У 1991 р. смертність в Україні перевищила народжуваність на 40 тисяч чоловік, у 1992 р. — на 100 тисяч. Почався процес депопуляції. За переписом 1989 р. в Україні проживало 51,4 млн чоловік; за переписом 2001 р. - 48 млн.
- **Зменшення тривалості життя.** В Україні тривалість життя на 6 - 7 років менше, ніж у розвинутих країнах світу. Кожна третя людина умирає, не доживши до пенсійного віку. Велика дитяча смертність.
- **Погіршення вікової структури населення** в зв'язку зі збільшенням частки людей непрацездатного віку (на селі - це кожна третя людина).
- **Зміна соціального складу населення:** чисельність робітників, селян, інтелігенції зменшилася, тому що відбувся відтік людей, особливо молодих, з виробництва, із села, науки, культури, освіти. У результаті відбувається масова дискваліфікація населення, маргіналізація¹ багатьох його верств (особливо безробітних).

Маргіналізація - процес появи людей, які не належать до жодної з соціальних груп, заперечують певні цінності і традиції, культуру тієї соціальної групи, до якої вони раніше належали.

- **Різде падіння рівня життя людей.** Мільйони громадян опинилися на грані убогості.
- **Загострилася соціальна ситуація** в результаті різкої соціальної диференціації на «бідних» і «багатих» (часто ця диференціація відбувалася не відповідно до трудового внеску і таланта). «Бідних» у країні багато, а «багатих» - вузьке коло; різниця в матеріальному рівні надмірно велика.

Уряд України протягом 90-х років доклав зусиль для вирішення етносоціальних проблем, але нестача коштів, необхідність вживання екстрених заходів в інших сферах затримали цей процес. Ключове питання всіх етносоціальних проблем 90-х років - бідність населення України. У 2002 р. Президент України Л. Кучма взяв під свій контроль вирішення проблеми бідності в країні. Поставлене завдання перебороти це явище в найближчі роки, що створить можливості для вирішення інших етносоціальних проблем. *Міжнаціональні відносини* Україна - багатонаціональна держава.

За переписом 1989 р. процентне співвідношення національного складу України було таким:

- **Українців - 72,6% населення (37,4 млн).**
- **Росіян - 22%.**
- **Євреїв, білорусів, румунів, молдаван, болгар, поляків, угорців, татар і інших - 5,4%.**

Неукраїнське населення за чисельністю підрозділяється на п'ять груп.

1. росіяни (11,3 млн чіл.).
2. нації, чисельність яких більше **100** тисяч: євреї, білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, поляки, угорці, румуни.
3. нації, чисельність яких не менше **50** тисяч, але не досягає 100 тис.: греки, казанські татари, вірмени, німці.
4. нації, чисельність яких не менш **10** тисяч, але не досягає 50 тисяч: цигани, гагаузи, грузини.
5. нації, чисельність яких не більше однієї тисячі.

З перших днів незалежності Україна проголосила рівноправність усіх громадян держави незалежно від їхньої національності. Досягнення політичного консенсусу (згоди) між націями, вирішення національних і міжнаціональних проблем завжди було в центрі уваги уряду. В Україні почала створюватися законодавча база, що регулює міжнаціональні відносини.

Верховна Рада прийняла:

- Декларацію прав національностей України, що гарантує всім народам, національним групам рівні економічні, політичні, соціальні, культурні права.
- Закон «Про національні меншості в Україні». Закон передбачає право кожного народу на створення культурно-національної автономії, розвиток своєї національної культури, сповідання своєї релігії, відродження історико-культурних традицій, використання національної символіки і т.ін.

Народ і уряд України змогли уникнути національних конфліктів. Мирно і цивілізовано були вирішені гострі національні проблеми, що могли перерости в конфлікти: повернення в Крим татарського народу, сепаратистські настрої (тобто за відділення від України) російського населення в Криму, Донбасі, східних районах України.

Екологічні проблеми

Екологічні проблеми виникли в союзних республіках СРСР ще в 80-ті роки в зв'язку з промисловим забрудненням навколишнього середовища, спорудженням гідроелектростанцій, водоймищ, вирубкою лісів, надмірною хімізацією сільського господарства, нерозв'язаністю задачі утилізації сміття, відходів виробництва і т.п. Екологічну ситуацію в Україні різко погіршила Чорнобильська аварія, наслідком якої було радіоактивне забруднення частини території України. До моменту набуття Україною незалежності екологічні проблеми перетворилися в екологічну катастрофу. Глибокі

реформи і рішучі заходи з охорони навколишнього середовища стали життєво необхідними. Але здійснення таких реформ було затримано кризою в економіці: першочерговими стали не екологічні, а економічні питання.

У середині 90-х років промислове забруднення території України трохи зменшилося через зупинку деяких підприємств, скорочення обсягів продукції, що випускається, (а виходить, - і шкідливих відходів виробництва). Але в цілому ситуація продовжує залишатися кризовою.

Духовне розкріпачення і початок національного відродження.

Релігійне життя в Україні

Історичні передумови духовного розкріпачення

Передумови для духовного розкріпачення, тобто свободи в духовному житті суспільства, почали складатися наприкінці 80-х років у зв'язку з демократизацією суспільства, ослабленням ідеологічного контролю партійних органів. Протягом 90-х років умови для духовної свободи неухильно поліпшувалися. Цьому сприяли зміни, що відбулися в суспільстві: політика «гласності», створення багатопартійної системи, прийняття цілого ряду законів, що забезпечують свободний розвиток культури, релігії, плюралізм думок і переконань, безперешкодний обмін інформацією, у тому числі і з закордонними країнами, організаціями й окремими людьми і т.п.

Успіхи в демократизації всіх сфер життя країни сприяли формуванню нових рис у менталітеті людей: терпимість до інших думок, переконань, віросповідань, естетичних смаків. Ця обставина дуже значима, тому що тільки змінивши менталітет суспільства, можна по-новому вирішувати соціальні й інші проблеми.

Демократизація менталітету людей - найважливіший результат боротьби за демонтаж тоталітарної системи, що став вирішальним фактором у процесі духовного розкріпачення громадян України.

Основні досягнення процесу духовного розкріпачення

Духовне розкріпачення не завжди і не обов'язково приводить до сприятливих для суспільства наслідків. Духовна сфера (як і інші) багато в чому залежить від культури народу, діяльності творчої еліти. Якщо культура громадян недостатньо висока, а творча еліта не має глибоко укорінених моральних і естетичних ідеалів, у духовному житті суспільства можуть з'являтися небезпечні, роз'їдаючі культуру і душі людей явища. Ця трагедія відбувалася в багатьох країнах світу, що встали на шлях духовної свободи. Україна, на жаль, не стала виключенням. У 90-ті роки потік низькопробних, вульгарних, нелюдських, принижуючих людську гідність «доробків» наводнив духовне життя суспільства. Частина такого роду доробків, на думку вітчизняних і закордонних фахівців, є небезпечною не тільки для естетики, але і для психіки людей, загрожує моральним (а іноді і фізичним) основам життя суспільства. З огляду на це, діячі культури, Верховна Рада, громадські організації, політичні партії усе рішучіше (особливо з 2000 р.) порушують питання про створення «системи духовної безпеки». При цьому, безумовно,

мова не йде про обмеження демократичних прав і свобод. Ставиться задача відгородити суспільство від безкультурря, надавши людям реальний вибір в області культури, щоб дійсне мистецтво і духовність природним шляхом витиснули брудні і небезпечні підробки.

Одночасно 90-ті роки стали часом цілого ряду досягнень у духовній сфері:

- Була відновлена історична пам'ять українського й інших народів країни.
- Зріс інтерес людей до духовної сфери життя суспільства: літератури, мистецтва, релігії, знань.
- Почала відновлюватися українська мова, мови інших національностей, що проживають на території України. Велику роль у цьому зіграв прийнятий у 1989 р. Закон про мови, що надав українській мові статус державної. Закон гарантував рівноправний розвиток і використання в республіці мов інших національностей. Російська мова була визнана мовою міжнаціонального спілкування народів СРСР. У 1996 р. державний статус української мови був закріплений Конституцією. Одночасно Конституція гарантувала безперешкодний розвиток мов інших національностей, що проживають в Україні.

Релігійне життя в Україні

В Україні до 2000 р. нараховувалося близько 100 різних релігійних конфесій¹. Найбільш великими релігійними організаціями України є такі:

- Українська православна церква (підлегла Московському патріархату).
- Українська православна церква (Київський патріархат).
- Українська автокефальна православна церква.
- Українська греко-католицька православна церква.
- Римсько-католицька церква.
- Союз євангельських християн-баптистів.
- Союз християн віри євангельської (п'ятидесятники).
- Церква адвентистів сьомого дня.
- Релігійна організація Свідків Ієгови.
- Релігійні громади християн євангельської віри поза союзами.
- Реформаторська церква Закарпаття.
- Релігійні громади іудейського віросповідання.
- Релігійні громади мусульман.

Релігійний плюралізм, терпимість до представників іншого віросповідання - необхідні складові частини демократизації суспільства. У незалежній Україні було зроблено все, щоб забезпечити громадянам реальну свободу совісті, віросповідання: прийняті відповідні закони, здійснений контроль за їхнім виконанням.

Це допомогло зберегти **релігійний мир** в Україні. Хоча між релігійними конфесіями і виникали конфліктні ситуації.

Складним іспитом на шляху релігійного миру став конфлікт, що виник між православними конфесіями.

Після проголошення незалежності України стала популярною ідея створення **окремої від Московського патріархату** церкви. Митрополит Київський і Галицький Філарет почав цю роботу, одержавши схвалення президента Л. Кравчука. Але патріарх Олексій II виступив проти. За рішенням архієрейського собору в 1992 р. Філарет був знятий з посади. Прихильники Філарета створили в 1992 р. **Українську православну церкву Київського патріархату**, до складу якої ввійшла **Українська автокефальна православна церква**. Але в 1993 р. Українська автокефальна церква була **відновлена** противниками її об'єднання з Українською православною церквою Київського патріархату.

Таким чином, українське православ'я розколалося на три галузі, між якими є протиріччя, але з кінця 90-х років вони не виходять за законодавчі, морально-етичні рамки.

У рамках закону вирішується й інша серйозна проблема: у 90-ті роки в Україні почали з'являтися нові нетрадиційні релігії, деякі з яких проповідували антигуманні ідеї чи використовували жорстокі методи при проведенні релігійних обрядів (наприклад, так зване Біле братерство). Закон України не дозволяє діяльність таких організацій, тому вони однозначно підлягають розпуску.

Культурні процеси в незалежній Україні

Наприкінці 80-х - на початку 90-х років культура вперше за більш ніж 70 років позбулася ідеологічного підпорядкування комуністичної партії. Це створювало умови для національного відродження культури.

Але економічна криза 90-х років, зменшення можливості держави повною мірою забезпечити розвиток культури поставило її в принизливу залежність від приватного комерційного фінансування. Ситуація, що склалася в культурному і духовному житті суспільства, тривожна, потребує вживання термінових заходів по створенню необхідної матеріальної бази, без якої подальший розвиток і збереження культури України стане неможливим.

Незважаючи на важкі економічні умови в українській культурі 80-х — 90-х років відбулися певні позитивні зміни. На цих нових тенденціях зупинимося докладніше.

Утвердження принципів плюралізму в культурі

- Звільнення культури від диктату комуністичної ідеології. Свобода духовного розвитку людини.
- Розмаїтість художньої творчості, духовного життя суспільства.
- Визнання новаторських форм у мистецтві.

Національне відродження культури

- Ліквідація «білих плям» української історії, культури
- Повернення читачам раніше заборонених творів (наприклад, романів В. Винниченка, М. Хвильового, М. Куліша; поезії Є. Плужника та ін.).
- Визнання творчості багатьох майстрів мистецтв (художника Г. Синиці, композиторів Г. Таранова, І. Белзи і багатьох інших).
- Українізація.
- Розширення сфери вживання української мови.

Зміни в системі освіти

- У 1988 р. розпочата і продовжується реформа системи освіти на принципах демократизації всього навчально-виховного процесу.
- Створено навчальні заклади нових типів: ліцеї, гімназії, школи з поглибленим вивченням певних дисциплін, приватні школи.
- Дозволено використовувати в навчальному процесі різноманітні підручники і навчальні програми.
- Зміни в діяльності вузів
- Відкриття нових вузів (найбільш авторитетний серед них - Києво-Могилянська академія).
- Відкриття комерційних вузів.
- Уведення платного (контрактного) прийому на навчання.
- Уведення системи державного ліцензування вузів (надання права на освітню діяльність) і акредитації (визначення рівня освітньої діяльності вузів).
- Гуманізація освіти (зміни у викладанні суспільних наук за обсягом, формою, змістом з метою освоєння студентами загальнолюдських цінностей).

Досягнення в літературі і мистецтві

- Високого рівня досягла творчість багатьох діячів літератури і мистецтва (В. Голобородько, І. Світличний - поети; І. Чендей, А. Лупій - письменники; А. Антонюк, Ю. Герц - художники та ін.).
- Відроджуються раніше заборонені види народного мистецтва, наприклад, писанкарство (виготовлення писанок).
- Розвивається новаторський стиль у літературі і мистецтві (група молодих письменників, що опублікували свої твори в нових українських журналах «Хортиця», «Степ», «Холодний Яр» і ін.; художник Г. Синиця; композитори М. Гозенпуд, Г. Таранів, І. Белза та ін.).

Література

5. Історія України / За ред. Ю. Зайцева. - Львів: Світ, 1996. - 544с.
6. Історія України / За ред. В. Смолія. - Київ: Либідь, 2000. - 634с.